

Socialinė filosofija

SOCIOLOGIJA IR REFLEKTYVUMAS

Algimantas Valantiejus

Klaipėdos universiteto Sociologijos katedra
 Minijos g. 153, LT-5822 Klaipėda
 Tel. (8–26) 36 29 70, faks. (8–26) 34 02 68
 El. paštas: valantiejus@yahoo.com

Straipsnio tikslas – išnagrinėti metodologinius sociologinio reflektyvumo sąvokos aspektus ir parodyti šios sąvokos svarbą mėginant suprasti pliuralistinę ir fragmentišką šiuolaikinės sociologijos sklaidą. Šiandienos sociologijos identitetas apima gana įvairias ir skirtingas teorines kryptis, kurių atstovai ne tik papildo, bet ir kritiškai peržiūri konvencinius sociologijos aiškinimo principus. Palyginti su ankstesniuose laikotarpiu, gerokai sustiprėjo nepasitikėjimas „išorinių“ socialinių faktų tiesa. Reflektyviosios sociologijos žvilgsnis vis labiau krypta į kontekstinius ir pragmatinius akademinės veiklos aspektus. Anksčiau sociologinio aiškinimo formos nebūdavo metodiškai įtraukiamos į sociologinę analizę, o pastaraisiais dešimtmečiais kritiška reflektyvumo samprata darosi neatskiriama pačios sociologijos dalis. Lyginant su ankstesniuose teorinės sintezės polinkiu, šiuolaikinė sociologija, kad ir su išlygomis, plėtoja visiškai priešingą – daugiaparadigmi, iš dalies netgi fragmentišką modelį. Sociologijos identitetą dabar formuoja: 1) vidinė disciplinos diferenciacija ir reliatyvus kontekstas; 2) pastangos kritiškai įvertinti socialinius mokslinius tikrovės aiškinimus; 3) skeptiškas požiūris į „reprezentacijas“; 4) „performatyvinis“ kritikos pobūdis; 5) neapibrėžtumo patyrimas, kurį sustiprina diskusinis, diskursyvus ir reflektyvus sociologijos pobūdis.

Prasminiai žodžiai: metateorija, metodologinis reflektyvumas, neapibrėžtumas, Peterio Wincho tezė.

Įvadas

Klasikinėje sociologijoje mokslinio metodo taisyklės turi senas tradicijas ir yra glaudžiai susijusios su pastangomis įteisinti *savarankiškai egzistuojančios realybės*, vadinamosios *tikrovės sui generis* (Émile'o Durkheimo terminas), modelį, kuris nuo sociologijos atsiradimo pradžios vaidino itin svarbų ir motyvuotą vaidmenį. Plėtodami naująjį modelį, sociologai

įgyvendino tam tikrą amnezijos veiksmą, sąmoningai „užmiršdami“ gretimų disciplinų, ypač filosofijos, atradimus. Objektivumo dėlei reikia pasakyti, kad šioji „intelektinė amnezija“ padėjo sukurti gana originalias teorines prielaidas. Negana to, klasikinė sociologija, vartojant François Lyotardo terminus, sukūrė savo „legitimacijos diskursą“, įteisindama žaidimo taisykles, kurias surado savo pačios sukurtuose ir išplėtotuose principuose. Šie

principai, anot Durkheimo, kaip ir fizika, „kuo objektyviau“ turi nustatyti išorinius savo objekto požymius (Durkheim 2001: 60–61). Bandydami kurti ilgalaikius ir saugius metodologinius principus, įvardijančius griežtą ribą tarp sociologinio stebėjimo ir išoriško fakto, sociologai sutelkė dėmesį tiek į pačios disciplinos, tiek į tyrimo objekto *atskyrimą*, kuris išplaukė iš kriterijų, slypinčių pirminiuose sociologijos postuluose. Tais postulatais siekta įteisinti tiek išoriškai „neutralią“ tikrovę, tiek pačią sociologiją kaip mokslą *sui generis*. Du polinkiai – troškimas sukurti „ne menkesnį mokslą už kitus mokslus“ ir sąmoninga intelektualinė amnezija – pažadino radikalaus metodologinio *atsiskyrimo* poreikį, kuris gali būti paaiškinamas pirmiausia įvertinant mokslinius disciplinos užmojus.

Tačiau mokslas esti galutinai susiformavęs tik tada, kai jis tampa nepriklausomas. Iš tiesų jo gyvavimas motyvuotas tik tada, kai jo tyrimo objektas – faktų kategorija, kurios netyrinėja kiti mokslai. Nes neįmanoma, kad tos pačios sąvokos vienodai tiktų tos pačios prigimties daiktams (Durkheim 2001: 143).

Galima teigti, kad nuo šiol *atsiskyrimo* veiksmas pasitelkiamas kaip normatyvinis sociologijos orientyras, leidžiantis kurti ir savitą metodą. Anthony Giddensas išvalgiai pažymėjo: „Žvelgti į socialinius faktus kaip į daiktus reiškia atlikti atskyrimo veiksmą, o tai būtina, kad pripažintume, jog visuomenė turi savo objektyvią egzistenciją, nepriklausomą nė nuo vieno iš mūsų, tad galima tyrinėti objektyvaus stebėjimo metodais“ (Giddens 2001: 28).

Šitaip buvo subrandintas tam tikras „atradėjo kompleksas“, kurį, taikant sparnuotą Pitirimo Sorokino posakį, galima vadinti „naujuoju Kolumbo sindromu“, skatinančiu polinkį užmiršti pirmtakus ir kurti savo dalykinės sri-

ties „imperiją“. Žinoma, visa tai įteisino tolesnius sociologijos, kaip mokslo, žingsnius¹. Taigi sociologija, Kolumbo vardu paskelbusi apie naujosios *sui generis* žemės atradimą, kartu sukūrė savo veiklai būtinus mąstymo instrumentus.

Pridurtina, jog sociologija, perimdama pagrindines ideologines Švietimo tarpsnio idėjas (ypač *pažangos*, *pertvarkos*, *socialinio solidarumo*), kartu formavosi kaip radikali individualizmo kritika. Pasirinkdama ir plėtodama „socialinio organizmo“ metaforą, sociologija rodė tikslingas pastangas užkirsti kelią Švietimo laikotarpiu plintančioms individualizmo idėjomis: pradedant Auguste'u Comte'u, kurio nuomone, „mokslinė dvasia“ draudžia aiškinti, jog visuomenė sudaryta iš individų, ir baigiant Talcottu Parsonsu, kuris pasitelkdamas konvencinę visuomenės, kaip socialinio organizmo, idėją sukūrė nepaprastai sistemiską (netgi įtartina simetrišką) posistemių modelį „AGIL“, grindžiamą vertybių, normų ir socializacijos, kitaip tariant, socialinės tvarkos ir socialinės priežiūros sampratomis. Verta pakartoti, jog kertinis teiginys apie savarankiškos *socialinės sferos* realybę, skatindamas iš esmės pertvarkyti mokslinio pažinimo ir aiškinimo būdą, su-

¹ Durkheimas, įrodinėdamas, kad sociologija, nepaisant vienintelio metodo taikymo, „nėra menkesnė už kitus mokslus“, vis dėlto, rodos, viltingai turėjo mintyse holistinius biologijos mokslo bruožus. Šioji metodo vienitumo prielaida leido jam padaryti gana griežtas išvadas (kurias, beje, vėliau mėgino koreguoti) ir teigti, jog: 1) sociologijos metodas yra nepriklausomas nuo jokios filosofijos, o sociologija, pabuvusi pozityvistine, evoliucionistine, spiritualistine, iš tikrųjų „turėtų tenkintis būti tiesiog sociologija; 2) sociologijos metodas yra objektyvus, nes „jame vyrauja mintis, kad socialiniai faktai yra daiktai ir jie turi būti tyrinėjami kaip daiktai“; 3) socialinius faktus mes laikome ne tik daiktais, bet *socialiniais daiktais*, vadinasi, socialiniai faktai tegali būti aiškinami pasitelkus kitus socialinius faktus, – tikrovės *sui generis* „specifikos pajutimas sociologui toks būtinas, kad tik ypatinga sociologinė kultūra gali parengti jį suprasti socialinius faktus“ (Durkheim 2001: 139–143).

kūrė specifinį, ilgą laiką vyravusį *funkcinį* modelį, kuris skirtingais laikotarpiais įgydavo įvairias formas, tačiau iš principo įteisino tą patį normatyvinį „socialinės tvarkos“ pavyzdį. Pastarąją hipotezę laikydami pakankamai saugiai ir patikima, sociologai ilgą laiką nebuvo linkę peržiūrėti savo prielaidų. Šitaip orientuodamiesi į metodologinį uždaramą, sociologai nusibrėžė gana griežtas ribas. Jų siaurumą jie itin pajautė pastaraisiais dešimtmečiais, sparčiau plėtojančios *reflektyviosios sociologijos* sampratai ir mikrosociologijos kryptims, kurių atstovai suabejojo normatyvinių postulatų pagrįstumu.

Sukūrusi normatyvinį pavyzdį, Zenono Norkaus žodžiais tariant, *transcendentalinę* visuomenės idėją, sociologija buvo priversta judėti tarp dviejų polių. Viena koncepcija galima pavadinti „minimalistine“, kai sociologija save suvokia kaip „liekamąjį mokslą“. Kitai, teorinės sociologijos, koncepcijai „nuo Comte'o laikų būdingos maksimalistinės pretenzijos. Ji suvokia save kaip mokslą, kuris yra „gilesnis“ ir „platesnis“ už ekonomiką, kadangi jos objektas esąs „visa visuomenė“ (Norkus 1997: 7). Arba minimalistinės, arba maksimalistinės krypties pasirinkimas iš dalies apsaugodavo sociologiją nuo problemiško šių dviejų krypčių santykio aptarimo. Tai rodo ir ilgą laiką vyravęs gana nepalankus požiūris į „filosofinius“ klausimus, susijusius su metodologinio neapibrėžtumo aspektais. Pavyzdžiui, filosofams klausimas „Ar filosofija yra mokslas?“ *jau* seniai yra metodologinių svarstymų pagrindas, o sociologams klausimas „Ar sociologija yra mokslas?“ *dar* tebėra „nevisavertiškumo“ požymis.

Nors pati sociologija turėjo labai turtingą kritinės metodologijos tradiciją, susijusią su Maxo Weberio, Karlo Mannheimo, kritinės Frankfurturo mokyklos atstovų ir kt. vardais, galbūt

dėl šio „pavėluoto“ klausimo gausiai pateikiama formų būtent sociologijoje pastaraisiais dešimtmečiais prasidėjo, ko gero, sparčiausia krypčių ir šakų diferenciacija. Svarbu pažymėti, kad sociologijos ir apskritai socialinės teorijos krizė, apie kurią šiomis dienomis diskutuojama vis dažniau (Valantiejus 2002), istoriškai susiformavo kaip „vidinė“ problema. Paskutinis įtakingas Parsonso mėginimas pokario laikotarpiu suderinti klasikinės sociologinės minties *antinomijas*, sukurti simetrišką teorinę jungtį tarsi užprogramavo tikėtinus vidinius prieštaravimus, slypinčius jo paties teoriniame modelyje. Turint galvoje 7-ojo, 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių gausias antiparsoniškas tezes (ir svarstomo klausimo požiūriu ypač svarbias Parsonso mokinio Haroldo Garfinklio „reflektyvumo“ ir „indeksiškumo“ sampratas), galima teigti, jog šie prieštaravimai buvo potencialios vėliau išsirutuliojusių krypčių užuomazgos.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti metodologinius *reflektyvumo* sąvokos aspektus, kurie padeda atskleisti, kaip į šiandienos socialines teorijas „įsileidžiami“ tam tikri reliatyvūs pažinimo būdai, kaip suvokiamos ir pertvarkomos pažinimo problemos, susijusios su intensyvia pastarųjų dešimtmečių teorine sklaida. Pažymėtina, jog svarstomos ne alternatyvios sociologijos metodo taisyklės, bet veikiau dabartinės problemos, kylančios iš minėtų vidinių prieštaravimų ir formuluojamos kaip neatskiriama šiuolaikinės – pliuralistinės ir fragmentiškos – sociologijos dalis, perteikianti metodologinio kompleksiško idėją.

Sociologijos identiteto sklaida

Kad ir koks netikėtas atrodytų šių dešimtmečių posūkis, tačiau, palyginti su ankstesniu

„vieno metodo taikymo“ polinkiu, šiuolaikinė sociologija plėtoja visiškai priešingą – daugia-paradigmį, galbūt netgi fragmentišką, – modelį. Šiuolaikinės neofunkcionalizmo krypties atstovas Jeffrey Alexanderis kalba apie paradoksą, kuris yra ne tik jo paties keturių dalių veikalo *Teorinė logika sociologijoje* įkvėpimo šaltinis, bet, galima sakyti, ir šiuolaikinio metodologinio posūkio atskaitos taškas: „Sociologija niekada nebeatlieps visiško konsensuso, nepaisant to, ji privalo plėtoti bendrąją ir sintetinę teoriją“ (Alexander 1982: xv). Būtų galima pratęsti šią išvalgą teigiant, kad sociologija nuo šiol bus „pasmerkta“ vidinės sklaidos ir fragmentiškumo krizei, kurią pati ir stengsis įveikti. Galima nepritarti vienai ar kitai naujajai „teorinei logikai“, tačiau aptariamuoju aspektu svarbi Alexanderio diagnozė: „Sociologija pavargo. Ji turi atgimti“ (ten pat).

Tai perėjimas iš vieno viešpatuojančio modelio nusakytų taisyklių į reliatyvistinę „klaidinančių klausimų“ sferą. Nebepakanka pasakyti, kad Durkheimio ir Alexanderio požiūriai yra nepanašūs, atskaitos taško aspektu jie radikaliai skiriasi. Alexanderio, o ir platesnio postpozityvizmo sąjūdžio akimis, „neutralus sociologas“ yra iššaknijęs savo socialinėje aplinkoje: taigi vertybės, tikslai, vertinimo kriterijai, prielaidos ir ideologinės nuostatos yra neatskiriami teorijų konstravimo elementai. Tai rodo ir kritinis Alexanderio požiūris į durkheimišką *atskyrimo* veiksmą, kurį, beje, iki šiol gina vadinamosios pozityvizmo „triados“:

Du pamatiniai pozityvistinio įsitikinimo teiginiai nusako, pirma, kad tarp empirinių stebėjimų ir neempirinių teiginių egzistuoja radikalus pertrūkis, ir antra, kad dėl šio pertrūkio bendresnieji intelektualiniai klausimai, kurie vadinami „filosofiniais“ ar „metafizininiais“, nėra iš principo svarbūs empiriškai orientuotos dis-

ciplinos praktikai. Trečiasis teiginys, kuris užbaigia tai, ką būtų galima pavadinti pozityvistinės nuostatos triados pagrindais, yra tas, jog kiekviena tikroji sociologija, neempirinių nuorodų eliminavimą laikydama skiriamuoju gamtos mokslų bruožu, privalo įvardyti „moksline“ savimone“ (Alexander 1982: 5).

Šie trys principai sudaro ketvirtą pozityvizmo teiginį: mokslas, atmetęs „filosofinius“ klausimus ir teigiantis visiškai neproblemišką empirinio stebėjimo prigimtį, teorinės prigimties klausimus įstengia pagrįstai nagrinėti tik remdamasis tuo pačiu empiriniu stebėjimu.

Ir priešingai, šiuolaikinė postpozityvizmo tezė skelbia, kad neempiriniai empirinio tyrimo pradai yra nepalyginami, kad vertybiškai neutralus tyrimas būtinai susyja su teorijos prielaidomis, iš dalies ir ideologinėmis nuostatomis, o vertybės neišvengiamai įtraukiamos į tyrimo projekto pasirinkimą.

Pirmuoju atveju mokslo rutinos – standartinių procedūrų, taisyklių, normų, t. y. įprastos ar *normalios* (T. Kuhno apibrėžta žodžio reikšme) strategijos – taikymas nusako ne tik aiškiai įvardytą pasitikėjimą normalaus mokslo rezultatų tikrumu, bet ir įsitikinimą saugiais metodologinio racionalumo principais, kurie tarsi leidžia išvengti vertybių ir faktų teiginių suplakimo. Tuo tarpu antruoju, postpozityvizmo, atveju iš esmės suabejojama pirmojo projekto principais, pozityvistiniu pasitikėjimu universalus racionalumo epistemologija ir „duotybėmis“, kurios gali būti tiesiogiai susijusios su teleologinio mąstymo bruožais, kylančiais iš pačios sociologijos nusakytų tikrovės *sui generis* principų. Tačiau kad mokslo statusas nebūtų siejamas su nemoksliniais teiginiais, atsiranda poreikis susiaurinti ar patikslinti vertybinio neutralumo nuostatą, kadangi neišvengiamas vertybių susietumas su tyrimu dar

nėra šališko požiūrio įtvirtinimas. Postpozityvizmo sąjūdžio sužadintos sociologinės diskusijos nuo šiol ima vengti *arba/arba* pasirinkimų, kuriems būdinga uždarumo nuostata, teigdamos, jog kur kas svarbiau aptarti sudėtinę, dvipusę ar hermeneutinę pažįstančiojo asmens ir paties pažinimo susietumą kaip abipusės genezės dalyką, kaip nenutrūkstamą cirkuliuojimą tarp reprezentuojančiojo ir reprezentuojamojo, į svarstymą įtraukiant prieštarinę *reflektyvumo* sąvoką, kuri metodiškai „nepasitiki“ pačiomis *aiškinimo* ir *reprezentacijos* sampratomis.

Pažįstančiojo asmens ir neutralaus faktų pasaulio priešpriešą keičia kita koncepcija, kuri pažinimą sieja su kontekstiniais socialinio veiksmo aspektais. Tvirtinama, kad 1) empiriniai teiginiai jokiū būdu neturi užgožti šių teiginių *socialinio* pagrindo; 2) mokslas, netgi turintis visiškai racionalius tyrimo instrumentus, gyvybiškai priklauso nuo tradicijos; 3) teorinis mąstymas yra santykiškai savarankiška sfera, palyginti su empirine tikrove.

Žinoma, šiuo atveju galimi įvairūs akcentai. Neempirinė mokslo dalis gali būti siejama su bendriausiomis teorinėmis ar metodologinėmis prielaidomis, intelektinės socializacijos ypatumais, mokslininko vaizduote ar išvalgomis, skirtingų mokslo autoritetų pasirinkimu. Pavyzdžiui, Alexanderis formuluoja „išimtinės klasikų teisės“ sampratą pabrėždamas, kad racionaliai mokslinei veiklai daro poveikį esamos tradicijos, kurių nepavyktų įvertinti empiriškai (Alexander 1987b: 5–7). Pažinimo procesas neišvengiamai susijęs su skirtingų sociologijos krypčių ir tradicijų konfliktu ir varžymusi bandant kaupti intelektinius išteklius ir telkti galimus įpėdinius (Alexander 1987a).

Vadinasi, tradicija pastaruoju atveju nėra suvokiama kaip mokslo, racionalumo ir moder-

numo priešybė. Dėl šios priežasties linkstama teigti, jog socialinės srities mokslai priklauso ne tik nuo išorinių empirinės tikrovės faktų, bet ir nuo nesibaigiančio autoritetinių tradicijos šaltinių tapusavio varžymosi. Teorinės ir empirinės mokslo raidos samprata nėra tapatinama su vienos krypties evoliuciniu procesu. Priešingai, papildomų ir įvairiapusių aspektų gausėjimas siejamas su *santykiškais* aiškinimo bei interpretavimo būdais. Todėl aktualesnė darosi ir reflektyvumo problema².

Kitaip sakant, sociologinio pažinimo tiesa neišplaukia tiesiog iš nuoseklios vidinės mokslinio metodo raidos, – svarbūs yra ir socialiniai akademinės veiklos aspektai. Specifinių sociologinių argumentų visuma įtraukiama į platesnę socialinių ir organizacinių mokslo aspektų analizę, kuri, atsakydama nevaisingos išorinių ir vidinių aspektų priešpriešos, pertvarkoma į kompleksinę *diskurso* sampratą³. Nėgana to, nyksta ilgą laiką nekvėstuota perskyra

² Nors įvairių sociologų požiūriai šiuo klausimu tam tikrais aspektais labai panašūs, tačiau negalima nepaisyti ir skirtingų teorinių projektų užmačių. Pvz., P. Bourdieu, kaip ir Alexanderis, teigia, kad klasifikavimo sistemos yra nesibaigiančios antagonistinės kovos produktai. Niekur ir niekada nėra neutralių žodžių, aprašančių socialinę tikrovę, o tie patys žodžiai turi skirtingas reikšmes skirtingų žmonių lūpose, – kasdieniame gyvenime mes nuolat suobjektyviname kitus žmones (pvz., įžeisdami, – „tu esi tik...“): „Kasdienėje praktikoje kova tarp objektyvizmo ir subjektyvizmo yra permanentiška. Kiekvienas siekia įdiegti subjektyvią savęs reprezentaciją kaip objektyvią reprezentaciją. Dominuojantis veikėjas yra tas, kuris turi priemonių priversti dominuojamą veikėją traktuoti jį taip, kaip jis nori būti traktuojamas.“ (Bourdieu 1993b: 58). Tačiau Bourdieu formuluoja empiriškai orientuotą *reflektyvumo* sampratą, pabrėždamas „objektyvinimo objektyvinimą“ kaip būtina tyrimo proceso aspektą.

³ Socialinės srities mokslai, prieš dvidešimt metų iš humanistikos perėmę *diskurso* (dialoginio kalbėjimo, idėjų mainų ir socialinių mokslinio pažinimo aspektų formavimosi) sąvoką ir vartoję ją gana retai, 2000 m. pabaigoje šią sampratą vartoja tris keturis kartus dažniau negu humanitariniai mokslai (Kraniauskas 2001: 23).

tarp neempirinių teiginių ir empirinio stebėjimo: viena vertus, siekiama atsikratyti konvencinių akademinės veiklos prietarų – neginčytino objektyvumo, matavimo rezultatų, metodų, lentelių bei statistikos fetišizavimo, kita vertus, bandoma išvengti interpretacinio uždarmo bei reliatyvizmo nuostatų. Pavyzdžiui, vadinamieji *post-sąjūdžiai* (poststruktūralizmas, postmodernizmas ir postpozityvizmas), teigdami, jog nėra stebėtojo atžvilgiu išoriškos tikrovės, kartu pertvarko ir pozityvistinę *objektyvumo* idėją, ne tik įvairiai plėtodami *socialinio konstravimo* tezę, bet ir svarstydami sudėtingą metateorių ir empirinių faktų ryšį⁴.

Taigi šiandienos sociologijos identitetas kuriamas pasitelkus tam tikrą neigiamą *pertrūkio* su moderniaisiais aiškinimo principais aspektą, nepasitikint „išorinių“ socialinių faktų tiesa, sutelkiant dėmesį į kontekstinius, pragmatinius akademinės veiklos aspektus. Aiškėja ir „per-

formatyvinis“ kritikos pobūdis, t. y. darosi svarbus ne tik argumentuotas „aiškinimo pagrįstumas“, bet ir kritiškas pačių akademinės veiklos formų, socialinių mokslinių paaiškinimų įvertinimas. Negana to, dėl skeptiško požiūrio į „reprezentacijas“ keičiasi ir paties *sociologijos mokslo* apibrėžimai: „Esu įsitikinęs, – tvirtina Stevenas Seidmanas, – kad sociologijos tikslas yra ne žinių kaupimas, mokslo apie visuomenę plėtojimas ar sociologijos sistemos formavimas, bet nuolatinis pašnekesys ir nesutarimas dėl dabartinio ir būsimo socialinės tikrovės pavidalo“ (Seiman 1994: ix). Galima netgi sakyti, kad sociologijai mėginama suteikti *moralinės sociologijos* pavidalą (beje, 8-ajame dešimtmetyje panašų kritinį projektą yra pateikęs Alvinas Gouldneris). Jos identitetą dabar formuoja „neabejingas pašnekesys“, fragmentiškas ir reliatyvus kontekstas, neapibrėžtumo patyrimas, kylantis iš dviejų pagrindinių šalti-

⁴ *Metateorijos* vardu vadinama specialioji mokslo ir pažinimo sociologijos šaka, kurios empirinis referentas yra socialinės teorijos. Tai – reflekyvioji sociologijos savistaba, sociologijos sociologija, kuri skverbiasi į teoriją svarstydama esminį santykį tarp „išorinės“ mokslo aplinkos ir „vidinio“ žinojimo kūrimo. Teigiama, jog sociologijos mokslo sklaida formuoja gana skirtingus analizės kriterijus. Intelektiniai atskaitos lygmenys gali turėti skirtingą santykį su turiniu. Ypač svarbu aptarti apriorinės, t. y. santykiškai nepriklausomos, mąstymo sferos poveikį tam tikriems mokslinio argumentavimo principams, nes „stebimi faktai“ paprastai konstruojami pasitelkiant atranką, klasifikavimo principus, modelius, ideologinius principus, bendriausias prielaidas (Valantiejus 1999). Alexanderio žodžiais tariant, „Jei mes nepažinsim mokslo ir ideologijos tarpusavio sąveikos socialinėje teorijoje, tai nė vieno elemento neįstengsime įvertinti arba paaiškinti racionaliū būdu“ (Alexander 1999: 25). Didelio atgarsio sulaukusioje ir priešaringai vertinamoje knygoje *Metateorizavimas sociologijoje* (Ritzer 1991) Georgas Ritzeris bando parodyti, kad daugelis sociologų, ir netgi didžiausi metateorijos priešininkai iš tikrųjų yra „slapti metateoretikai“, nes susiduria su specifinių žmonių grupių tekstais ir skatinami reflekyviai atsigręžti į savo formuluojamas prielaidas, teiginius, pažinimo pretenzijas, t. y. kiekviena metateorijos forma turi konkretų empirinį referentą – sociologijos teoriją.

Ritzerio teigimu, metateorija yra svarbi ir teisėta profesinė veikla, kadangi, kaip ir visi mokslai, užsiima antrosios tvarkos kibernetika, – ne tik stebi pasaulį, bet ir stebi, kaip jų sritis bei kitos sritys stebi pasaulį. Šitaip reflekyviai plėtojama sociologijos teorijos savistaba, nes teorijas plėtoja specifinės žmonių grupės, sukuriantios tam tikrus teiginius, tekstus ir pažinimo pretenzijas. Stephanas Fuchsas ne be pagrindo skiria „stiprias“ disciplinas, turinčias įspūdingus medžiaginius ir simboliškus išteklius, ir „silpnas“ disciplinas, kurios pagal savo pažinimo stilių yra labai diskursyvios, naratyvinės ir dėl šios priežasties panašios į literatūrą tiek pažinimo, tiek organizaciniu aspektu. Silpnos ir laisvai susiejamos tekstinės disciplinos veikia dalyvauja „pokalbyje“, negu nustato griežtus ir tikslus faktus. Dėl to ir pažinimas laikomas atsitiktine ir subjektyvia konstrukcija, o ne išoriškos tikrovės perteikimu. Silpnos disciplinos labai susijusios su metateorija: jos tiria prielaidų, kurios formuoja įvairias sociologijos paradigmas, visumas, rūpinasi savo, kaip „mokslo“, statusu, dalyvauja metafizinuose svarstymuose veiksmuose ir struktūros, *mikro* ir *makro* klausimais, diskutuoja dėl faktų ir vertybių skirtumų. Silpnos tekstinės disciplinos yra veikiau hermeneutinės, bet ne mokslinės, konstruojančios, bet ne reprezentuojančios, orientuotos į žodį, bet ne į tikrovę. Kitaip tariant, „metateorija“ būdingesnė vienoms disciplinoms negu kitoms (Fuchs 1992).

nių: 1) priešpriešos tarp tradicinio sociologijos kamieno ir postmodernių teorinių projektų; 2) socialinių akademinės veikos aspektų, kontekstinės aplinkos suvokimo, kuris padeda suprasti diskusinius, diskursyvuosius ir reflektyvuosius sociologijos aspektus⁵.

Tokia neapibrėžtumo aplinka išryškina ir konvencinės *modernizmo* ir *postmodernizmo* priešpriešos nepakankamumą. Ko gero, būtent neapibrėžtumo, reliatyvumo ir reflektyvumo nuostatų plitimas lemia, kad vienas iš pagrindinių metodologinių priekaištų postmodernizmo teorijoms paprastai įvardijamas kaip šio įvairialypio intelektualinio sąjūdžio ketinimas *pagrįstumo* klausimus pakeisti *moralės* klausimais, kitaip tariant, mokslinius pirmojo jau paminėtos priešpriešos nario principus pakeisti nemoksliniais antrojo priešpriešos nario principais. Viena vertus, yra tiesos teigiant, jog postmodernizmui būdingas nerimas, susijęs su pastangomis išardyti, pakartotinai „perrašyti“, peržiūrėti ir „pažeisti“ epistemologinę modernizmo sistemą, pasitelkus sąmoningą trikdy-

⁵ Šiuolaikinė *reflektyvumo* sąvoka linkusi metodiškai „nepasitikėti“ ne tik modernizmo, bet netgi ir savo suformuluota antiidurheimiška teze. Kaip pažymi Niklasas Luhmannas, esminė bet kurio procesinio efektyvumo forma visuomet yra *atrankos atranka*. Todėl reflektyvumas gali susiformuoti tik remdamasis save atrenkančių procesų, intensyvinančių atrankos atranką, struktūros pagrindu: „Mes kalbėsime apie *reflektyvumą* (procesinę savirodą), kai pagrindinis skirtumas yra tarp *prieš tai* ir *po to*. Čia asmuo, nurodantis į save, yra ne skirtumas, bet *procesas*. Procesas susiformuoja dėl *prieš tai / po to* skirtumo, jeigu įvykdoma papildoma atrankos intensyvumo sąlyga. Taigi komunikacija, kaip taisyklės, yra procesas, t. y. nulemtas jo elementinių įvykių laukiant reakcijos ir reakcijos į šį laukimą“ (Luhmann 1995: 443). Būtina pridurti, jog kartu peržiūrima ir kita pamatinė sociologijos sąvoka, vadinama *struktūros* vardu. Tai – pagrindinė šiuolaikinių diskusijų, susijusių su *struktūriniu* (Giddenso sąvoka), tema. Esmė yra ta, kad pamatinės sociologijos prielaidos nagrinėjamos ir kritikuojamos atmetant homologines individo ir visuomenės, veiksmo ir struktūros, laisvės ir būtinybės priešpriešas.

mą, netikslumą ir tekstinę sofistiką: „Pripažindami tik „aspektų turtingumą“, postmodernizmo tekstai apsisaugo nuo kritikos, slepia kilmės vietą ir esminę prasmę“ (Jarvis 1998: 97–101). Kita vertus, reikia pripažinti, jog dvinarių priešpriešų, paprastų *arba / arba* pasirinkimų jau nebepakanka, nes, kaip rodo gausi šių dienų sociologijos savikritika, konvencinis teorizavimas reikalauja papildomų aspektų, kurie išslysdavo iš akių metodologiniuose ir griežtai racionaliuose modernybės modeliuose.

Minėtosios priešpriešos sunykimas perteikia ne tik akademinę sociologijos teorijos kritiką, bet ir dabartinę pažinimo būdo krizę. Pernelyg paprasta priskirti save vienai iš dviejų dabartinių „stovyklų“: kodėl gi negalima tuo pačiu metu svarstyti ir pagrįstumo, ir moralės, ir sociologinio pažinimo, ir viešosios politikos klausimų? – klausia Markas Gottdieneris (Gottdiener 1994: 729). Atsakymo į šį klausimą, kuris tariamai linkęs griauti tradicinį mokslo autoritetą, turbūt reikėtų ieškoti pažeistose sociologijos savivokoje: viena vertus, dvinarių priešpriešų sunykimas suardė ilgalaikius „moksliškumo“ pamatus, tačiau, kita vertus, daroma nerimą kelianti išvada, jog sociologija rizikuoja prarasti esminius savo bruožus būtent dėl nepaliaujamai kintančio, cirkuliuojančio pažinimo, metodologinio neapibrėžtumo ir reliatyviosios nuostatos. Šitai prarandamas gebėjimas suteikti naudingą žinojimą ir praktiniu požiūriu.

Tai, kad mokslo sociologijai lemta nuolat iškelti pamatinės sociologijos prielaidas ir atidžiai jas ištirti bei kritikuoti, yra gyvybiškas mokslo aspektas. Danielis Breslau tokią nuostatą vadiną disciplinos „ontologine sąžine“, nes pritaikydama sociologinės analizės įrankius pačiam mokslui ji neišvengiamai darosi reflektyvi. Ta-

čiau pats reflektyvumas negali suteikti naudingo atskaitos taško: „kai mes kalbame apie mokslinį pažinimą ta pačia dvasia, tai aptinkame, kad prarandame šią privilegiją. Tiek teiginys, kad moksliniai faktai yra socialiniai faktai, tiek teiginys, kad jie yra natūralūs faktai, grindžiami tais pačiais principais“ (Breslau 2000: 290). Tai gi paradoksas kyla iš fakto, kad tikrovė galiausiai yra tokia, kokią teigiame ją esant.

Ir vis dėlto, jeigu turėsime mintyse gausėjančias neapibrėžtumo problemas, reflektyvumo pasirinkimas yra suderinamas su *konstruktivistiniu* ir *performatyviu* požiūriu, kuris linkęs svarstyti dvipusę, sudėtinę tikrovės ir pažinimo prigimtį. Reflektyvumas, nurodydamas kontekstinius aspektus ir suaižydamas

„tikrumo“ („mimezinio“ požiūrio, kuris, pasak jo autoriaus, linkęs teigti esąs daugiau ar mažiau tikslus pasaulio, egzistuojančio savyje, atspindys) pagrindą, kartu padeda atskleisti ir šališkumą. *Istorinis* ir *socialinis* pagrindas skatina svarstyti situacines mokslinės praktikos aplinkybes. Būtent šiuo požiūriu reflektyviosios laikysenos *rizika*, ko gero, yra šiuolaikiška ideologinės kritikos forma.

Reflektyvumo sąvokos

Tiksliai kalbant, žodį *reflektyvumas* vargu ar galima vartoti vienaskaitos forma, – reflektyvumo versijos įvairuoja, o kartais itin skiriasi viena nuo kitos⁶.

⁶ Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti pačią *reflektyvumo* sąvoką, iš dalies atskleisti jos istorinius ryšius ir parodyti esminę jos svarbą pertvarkant sociologinio metodo taisykles, bet ne klasifikuoti skirtingas reflektyvumo koncepcijas. Išsamią *reflektyvumo* tipų klasifikaciją pateikia Michaelas Lynchas. Jis skiria: 1) mechaniskąjį refleksyvumą; 1a) nevalingą (*knee-jerk*) refleksyvumą, automatišką stimulo ir atsako refleksą; 1b) kibernetinio ciklo modelį, apskritą procesą, įtraukiantį grįžtamojo ryšio kilpas (Lyncho teigimu, humanitariniuose moksluose atrankinė kibernetinė vaizduotė įtraukia ir žmonių bendravimo modelius, kurie pasitelkia mechaninę vaizduotę, bet pabrėžia ir humanistinę reflektyvumo kaip savirefleksijos reikšmę: gebėjimą sąmoningai prižiūrėti savo pačių veiksmus); 2) substantyvų refleksyvumą, kuris įvardija specifinį vėlyvosios modernybės tarpasmeniškų sąveikų pobūdį; 2a) sistemiską refleksyvumą, tam tikrą organizuojantį vėlyvosios modernybės požymį, kai refleksyvioji priežiūra įgyja vyraujančią kainos ir pelno, rizikos ir pelno analizės, aplinkosaugos veikiamų teiginių, ekonominių prognozių ir nuomonių apklausos formą; 2b) refleksyvaus socialinio konstravimo principus, – socialiai sukonstruoti faktai yra realūs ta prasme, kad jie yra intersubjektyvūs, egzistuoja nepriklausomai nuo stebėtojo ir atsparūs laiko atžvilgiu, bet jų realybė priklauso nuo refleksyvaus pritarimo tai pačiai realybei; 3) metodologinį refleksyvumą, susijusį tiek su ilgalaikiais filosofiniais projektais, tiek su šiuolaikinių socialinių mokslų programomis, – metodologinis refleksyvumas yra plačiai pripažįstamas, tačiau neturi vienos vyraujančios programos; 3a) filosofinę savirefleksiją, susijusią su Švietimo laikotarpio sąvęs pažinimo idealu, pasitelkiančiu filosofinę introspekciją, vidinę išvalgą, kartais konfesinį ir savikritišką tikėjimų ir prielaidų tyrimą (vis dėlto toks būdas susijęs su klasikiniu „regimybų“ atmetimu siekiant

tikrumo pagrindų); 3b) metodologinę savimone, įprastinį socialinių mokslų metodologijos lygmenį, kur reflektyvumas susiformavo kaip kanoniškas dalyvio-stebėtojo bruožas, pvz., kokybinių metodų tekstai dažnai įtraukia diskusijas apie refleksyvumą, o studentams patariama pažvelgti į savo santykį su tiriamomis grupėmis, į savo prielaidas ir prietarus, sutelkti dėmesį į nežinomus dalykus, galimo šališkumo šaltinius, informacijos gavimo ir reaktyvumo problemas; 3c) metodologinę savikritiką, skiriamąjį mokslinių bendruomenių norą at mesti bet kurią idėją, kuri neišlaiko griežto patikrinimo; 3d) metodologinę savigyrą, kai Robertas Mertonas ir kiti funkcionalizmo atstovai išplėtojo specifinę refleksyvaus argumento formą, kuri, kaip ir gamtotyra, taikė tuos pačius „subrendimo“ indeksus (specializuotų žurnalų, profesinių asociacijų, specialistų peržiūros, citavimo tinklų visuma) jų pačių specializacijos tyrimui, – refleksyvas šių indeksų taikymas retoriškai parėmė mokslo sociologijos statusą; 4) metateorinį refleksyvumą, bendresnę refleksyviają orientaciją, ironišką atsietumo formą, kurią elegantiškai pateikė Peteris Bergeris vartodamas Nietzsche's frazės „nepasitikėjimo menas“ arba „demaskavimas“ ir kuri kviečia išsilaisvinti (beje, Bergerio knygos *Invitation to Sociology* lietuviškas vertimas *Sociologija* prarado šį elegantišką ir esminį jo sociologijos projekto pagrindą) iš genties papročių ir skvarbaus savaime suprantamų prielaidų suvokimo; 4a) refleksyviųjį objektyvinimą, kuris rodo gebėjimą matyti ir kritiškai įvertinti, kad savo padėtis užimantys nariai pateikia savaime suprantamus dalykus kaip „objektyvius“, – dvigubas objektyvinimas iškyla tuomet, kai refleksyvioji šviesa pasukama į sociologiją, t. y. sritį, kuri jau yra suobjektyvinusi savo dalyką; 4b) požiūrio taško refleksyvumą, kuris mažiau dėmesio skiria moksliniams metodams ir analitiniams požiūriams, bet labiau domisi lyties, rasės ar kultūriniais „požiūrio taš-

Plačiąja (institucine) prasme *reflektyvumo* sąvoka vartojama kaip *reflektyviosios veiksmo priežiūros*, kuri iš dalies yra būdinga žmonių veiklai, o ypač vėlyvosios modernybės tarpsniui, sinonimas. Siauresnė reflektyvumo reikšmė istoriškai sietina su savistaba ar introspekcija, kuri aptardama prielaidų klausimus ir mokslinį darbą įtraukia „autobiografinius“ socialinės psichologijos aspektus (pvz., Nietzsche's įvardytą „ryžtą skverbtis gilyn“ kaip susilaikymą nuo teleologinio savisaugos instinkto).

Reikia pabrėžti, jog reflektyvus paties / pačios savęs kontempliavimas, *atsiskleidimo*, t. y. nedarymo sau pačiam išimties, draša ar, Nietzsche's žodžiais, savęs pasmerkimas „kėsti nuo savo minčių krypties kaip nuo jūrligės“ metodologijos požiūriu buvo visiškai svetimas anksčiau aptartai pozityvistinei sociologijos nuostatai – „socialinius reiškinius tyrinėti kaip daiktus“⁷. Reflektyvumas dažnai pateikiamas kaip metodologinė vertybė, išvalgos, nuovokumo ar „antrojo lygmens“ stebėjimo šaltinis. Šioji nuostata, atmesdama išorišką stebėtoją,

kais“, kurie pateikia egzistencines sąlygas reflektyviai dominuojančių diskursų kritikai; 4c) „lūžtančios struktūros“ reflektyvumą, kuris, priešingai teorijoms, požiūrio taškus ir situacinį pažinimą tapatinančioms su socialinėmis ir kultūros kategorijomis (klase, lytimi, rase ir t. t.), struktūras ir situacijas susieja su esama vieta, – šia žodžio reikšme reflektyvumas yra kartais šokiruojantis pokštų, butaforijų ir ribinių suskaidyto patyrimo sąlygų atskleidimas ir realizavimas; 5) interpretacinį reflektyvumą, kurį sudaro hermeneutinis reflektyvumas ir radikalus referentinis reflektyvumas, skeptiškai vertinantis *representacijos* principą; 6) etnometodologinį reflektyvumą, siekiantį aprašyti „aiškinimą“, žodinių pasakymų, žymenų, tekstų ir kitų formalių priemonių savybę, kurią nusako savaimė suprantamas vartojimas pasikartojančiomis aplinkybėmis (Lynch 2000: 26).

⁷ Sociologinis pozityvizmas linkęs pasmerkti refleksyvią savikontempliaciją (ir visas kitas „savęs demaskavimo“ formas) kaip klaidinančios analizės tipą, nes analitikas negalįs stebėti savo vidinių intelektinių reiškinių vykstant pačiam stebėjimo procesui.

kuris aprašo visuomenę, siūlo visuomenės aprašymo konstravimą, kuris įgyvendinamas įtraukiant pačią sociologiją į tai, ką ji stebi (Luhmann 1994: 135). Šitoks dvilypis įtraukimas įvardijamas kaip *antrosios tvarkos* stebėjimo uždavinys – stebėti ir aprašyti, kaip stebėtojas konstruoja tai, ką jis konstruoja, kad galėtų vykdyti tolesnis stebėjimas. Be to, kritiška saviroda, tyrinėdama „daiktus“, atskleidžia ir autobiografinės atkarpos, atsisakydama teigti dalykų „nepriklausomumą“ nuo pažįstančiojo asmens tikrovės patyrimo. Plačiąja prasme *reflektyvumo* sąvoka vartojama kaip sinonimas *reflektyviosios veiksmo priežiūros* (Giddenso sąvoka), kuri iš dalies yra būdinga žmonių veiklai.

Žodžio „reflektyvumas“ reikšmės turbūt glaudžiausiai susijusios su *sangražos*, t. y. grįžtamojo ryšio, samprata, žyminčia veiksmą, kreipiamą į patį veikėją ar jo taikomą sau pačiam. Tačiau tai ne tik gebėjimas „pakartotinai apmąstyti“, bet ir *socialinė* sąveika su savimi, nuorodų pateikimas sau pačiam ir atsakymas į šias nuorodas (dėl socialinės reflektyvumo prigimties *savistabos* ar *introspekcijos* sąvoka įvardija tik vieną aptariamąsios savybės aspektą). *Simbolinio interakcionizmo* tradicijos požiūriu, mokėjimas įvardyti ir interpretuoti savo nuorodas sau pačiam ir kitiems individams bei interpretuoti jų nuorodas kyla tik iš gebėjimo turėti tam tikrą savybę – „pats“ (*self*), kuri nėra kokia nors ezoteriška savybė, o tik nuoroda į tai, kad žmogus gali būti savo veiksmo objektu. Tokios, iš esmės *socialinės*, savybės įtraukimas rodo, kad derėtų skirti žodį „refleksyvumas“ (akimirksnio atspindėjimas, atsakas į dirgiklį, paprasčiausias „gestų pokalbis“) ir žodį „reflektyvumas“ (santykio apmąstymas, socialinė sąveika su savimi, *darus* procesas, „reikšmingų simbolių vartojimas“). Šiuo po-

žiūriu svarbi Herberto Blumerio „nesimbolinės sąveikos“ ir „simbolinės sąveikos“ perskyra⁸.

Reikėtų atkreipti dėmesį ir į šio žodžio, kaip termino, vartojimo atspalvius, nes jie daro nemenką poveikį pačioms koncepcijoms ir jų supratimui. Zygmuntas Baumanas, galima sakyti, skaido minėtą „simbolinės sąveikos“ sampratą į dvi dalis: *reflektyvų* ir *nereflektyvų* veiksmą. „Nereflektyvaus“ veiksmo apibrėžimas mažai susijęs su *refleksyvumo* termino, kuriam priskiriama atspindėjimo reikšmė, vartojimu, nes terminas „nereflektyvus“ apima du elgesio tipus: *ipročio* (kuris ne visai tinkamas vartoti vėberiška „tradicinio“ elgesio prasme) ir *afektyvų*, išplaukiantį iš stiprių emocijų, veiksmus. Baumano žodžiais, tai yra „virtuali nereflektyvūs“ veiksmai, kai „sąmoningai nesvarstomos alternatyvos“, kai neprisisemama, jog daromi pasirinkimai kartojant vieną ar kitą rutiną, kur sprendimų priėmimas nėra reikšmingas (Bauman 1990: 109). *Reflektyvumo* apibrėžimas greičiau susijęs su privalėjimu *daryti sprendimus*, kai suardoma kasdienė rutina, atsitinka kažkas *neįprasta*, o nereflektyvus elgesys yra praeities mokymosi „nuosėda“, kuri gali išplaukti ir iš reflektyvaus veiksmo, nes įprotis įgyjamas tam tikru praeities laikotarpiu. Todėl šiuo atveju *refleksyvumas* veikia sietinas su *afektyvaus* veiksmo ti-

pu, kai neišsiklausoma į argumentą, o žmogus yra kurčias proto balsui, kai sustabdomi visi skaičiavimai apie tikslus ir galimus veiksmo padarinius: „Veiksmas yra iš tikrųjų afektyvus tol, kol jis tebėra *nereflektyvus*, spontaniškas, neįtarpinamas ir yra padaromas prieš pasveriant argumentus ir įvertinant padarinius“ (Bauman 1990: 111).

Lietuviška filosofinė ir sociologinė tradicija linkusi vartoti žodžius „refleksija“ ir „refleksyvumas“, bet ne žodžius „reflektyvus“ ir „reflektyvumas“. Galbūt pirmoji žodžių grupė, įvardijanti atspindėjimo savybę, gali būti vartojama ir kaip antrosios grupės, nusakančios įgaubto, t. y. dvilypio pagrindo, savybę, sinonimai (geriau būtų – *savirefleksyvumas* kaip atspindžio santykio svarstymas), tačiau reikia turėti mintyse ne tik suminėtas žodžio reikšmes ir galimus niuansus, bet ir specifinę reikšmę, kurią suteikė terminui „reflektyvumas“ Haroldas Garfinkelis, pažymėdamas, jog socialinių veikėjų aiškinimai pagal savo racionalius bruožus yra reflektyviai ir esmingai susiję su socialiai organizuotomis (bet ne individualiomis – A. V.) jų vartojimo galimybėmis, kurių bruožus tie aiškinimai ir sudaro. Tai ir yra pagrindinė autoriaus garsiųjų tyrimų tema: praktinių veiksmų, kaip praktinio įgyvendinimo, racionalus paaiškinamumas:

Šie tyrimai siekia išnagrinėti praktinę veiklą, praktines aplinkybes, praktinį sociologinį protavimą kaip empirinio tyrimo temas ir, skirdami įprasčiausiems kasdienio gyvenimo dalykams dėmesį, kuris paprastai skiriamas neįprastiems įvykiams, siekia suprasti juos kaip reiškinius pačius savaime. Svarbiausia jų rekomendacija yra ta, kad veikla, kurią pasitelkdami veikėjai kuria ir vadovauja organizuotai kasdienių reikalų aplinkai, yra tapati veikėjų procedūroms, kurios padaro šią aplinką „pa-

⁸ „Nesimbolinė sąveika įvyksta tada, kai tiesiogiai atsakoma į kito asmens veiksmą neinterpretuojant pastarojo veiksmo; simbolinė sąveika apima veiksmo interpretavimą. Nesimbolinę sąveiką geriausiai apibūdina refleksų atsakas, kaip yra boksininko, kuris automatiškai pakelia ranką atremdamas smūgį, atveju. Tačiau jeigu boksininkas reflektyviai įžvelgtų artėjantį savo priešininko smūgį kaip klaidinantį manevrą norint įvilioti į spąstus, jis dalyvautų simbolinėje sąveikoje. Šiuo atveju jis mėgintų nustatyti smūgio reikšmę, t. y. ką reiškia smūgis kaip priešininko užmačios“ (Blumeris 1998: 150). Pridurtina, jog, anot Blumerio, toks požiūris visiškai skiriasi nuo to, kuris dar 7-ajame dešimtmetyje vyravo šiuolaikinėje sociologijoje ir psichologijoje (ten pat, 147–156).

aiškinamą“. „Reflektyvus“ ar „inkarnuotas“ aiškinimų ir aiškinamųjų praktikų pobūdis sudaro šios rekomendacijos esmę (Garfinkel 1967: 1).

Etnometodologai atkreipia dėmesį į anglų kalbos žodžio „reflexivity“ ir bendrosios šio žodžio formos „reflexive“ dviprasmiškumą, nes toks dviprasmiškumas daro poveikį analitiniam protavimui: 1a) tai gali būti nuoroda į save (saviroda); 1b) gebėjimas apsvarstyti, apmąstyti (vartojami sinonimai „reflection, reflective“); 2) santykio tarp visumos ir savęs įvardijimas; 3) veiksmo ar santykio, atgręžto į veikėją ar gramatinį subjektą, įvardijimas; 4) įprasto ir neapmąstyto elgesio nusakymas.

Ketvirtasis variantas visiškai neaptinkamas etnometodologijos tekstuose, o 1b variantas taikomas Johno Heritage' o tekstuose („reflektyvus suvokimas“, „reflektyvieji lūkesčiai“, „veikėjų reflektyvumas“, „reflektyvus ar manipuliacinis požiūris į veiksmus“; priešingai negu Parsonso sociologijoje, kur „reflektyvioji“ veikėjų nuostata, kaip yra teigiama, grasina suardyti socialinės tvarkos stabilumą, čia „reflektyvumas“ yra socialinės tvarkos pagrindas, – ypač pabrėžiamos „reflektyvios“ veikėjų orientacijos į normas). Daugelio etnometodologų nuomone, simbolinis interakcionizmas *reflektyvumo* terminą paprastai taiko veikėjo reflektyviems gebėjimams (manychiau, kad tai nevisiškai pamatuotas požiūris, nes *self* sąvoka kyla iš socialinių santykių ir „apibendrinto kito“ supratimo).

Garfinkelio tekstai sujungia 1a, 2 ir 3 variantų požymius ir nesiremia 1b variantu, t. y. veikėjo individualiais gebėjimais. Predikatas „reflektyvus“ įvardija „aiškinimus“ ir priemonės, kuriomis veikėjai padaro savo veiksmus paaiškinamus pasitelkdami tuos pačius veiks-

mus. Aiškinančios praktikos yra „reflektyvios“, nes aiškinimai, kuriuos pateikia veikėjai, atsiskleidžia pačių veikėjų veiksmuose. Būtent pasitelkdami savo veiksmus veikėjai atskleidžia, kaip jie supranta savo pačių veiksmus ir sąveikos partnerių veiksmus. Vadinas, Garfinkelio etnometodologinė *reflektyvumo* sąvoka nurodo į save atskleidžiantį, save organizuojantį veikėjų veiksmų pobūdį (Czyzewski 1994: 161–163).

Taigi reflektyvumas aptinkamas *visur* ir aptartąja prasme yra *nepastebimas*. „Reflektyvios“ ar „inkarnuotos“ aiškinimo ir aiškinimus perteikiančios praktikos formos įvardija ne tik interpretavimą – reikšmės raišką, nurodymą ar pripažinimą, – nusakoma ir užuomina į gyveninamas praktikos formas, kurias pasitelkdami pavieniai asmenys ir grupės retrospektyviai ar prospektyviai kuria *paaiškinamas* dalykų būsenas. „Indeksiškumas“, kitas Garfinkelio terminas, įvardija semantinių išraiškų savybę, nurodančią, kad specifinė išraiškos reikšmė ar prasmė kinta konteksto atžvilgiu ir yra dviprasmiška, nes terminai, vartojami paaiškinti kitiems terminams, patys yra indeksiški: „Išraiškų įvardijimas yra santykiškas kalbėtojo atžvilgiu. Jų vartojimas priklauso nuo vartotojo santykio su objektu, su kuriuo yra susijęs žodis“ (Garfinkel 1967: 4–5). Kadangi veikėjai organizuoja savo elgesį kaip struktūrinantį, pažįstamą ir tipišką, vartodami indeksiškas išraiškas, „socialinė tvarka“ turi būti svarsdoma tiriant, kaip žmonės aktualiai kuria tvarką, kurią jie perteikia kaip savaime suprantamą dalyką, nes šie tvarkos kūrimo metodai yra aplinkos, kurią jie organizuoja kaip faktinę tvarką, dalis. Veikėjas nuo pradžios privalo „žinoti“ savo veiklos aplinką, kitaip tariant, socialinės tvarkos aprašymas yra tos pačios tvarkos, kuri yra aprašoma, dalis. Šioji „inkarnuota“ tvarka

atskleidžia save kuriančią visuomenės prigimtį. Veikėjai pažįsta, aiškinasi ir vartoja tokio pobūdžio reflektyvumą, kurdami, įgyvendindami, pripažindami ar įrodinėdami jų procedūrų ir atradimų racionalų adekvatumą dėl praktinių tikslų. Veikėjai ne tik laiko šį reflektyvumą savaime suprantamu dalyku, bet ir pripažįsta, įrodinėja, padaro abipusiškai stebimu dalyku jų aktualių, taisybių atsitiktinių, praktiškų racionalų pobūdį, kartu įvertindami šį reflektyvumą kaip nekintamą jų tyrinėjimų sąlygą (Garfinkel 1967: 8).

Etnometodologinės reflektyvumo koncepcijos šalininkai, pasitelkdami „nesuinteresuotą“ ir įprastą, o ne transcendentalinį ar esencialistinį reflektyvumą, teigia, jog pamatinį foną sudaro visa apimantis reflektyvumas, kuris sukuria suprantamumo ir paaiškinamumo aplinką, išstirdamas ir aprašydamas *vietinio* pažinimo kilmę. Toks reflektyvumas kyla iš kalbos vartojimo teritorijos. Reprerentacijos ir reprerentuojančio subjekto tarpusavio priklausomybė yra tokia glaudi, kad pirmosios prasmė atskleidžiama tik pasitelkus pastarojo „žinojimą“, o šis žinojimas yra atskleidžiamas pasitelkus žinojimą apie pirmąją. Etnometodologija plėtoja mikrosociologines išvalgas, o Giddenso reflektyvumo sąvoka siekiama praplėsti makrosociologinės veiksmo teorijos pagrindus. Išplėtotą veiksmo teorija ne tik privalo išnagrinėti santykius tarp motyvų, aiškinimų ir tikslų, bet funkcionalizmo teorijų pavyzdžių turi svarstyti institucinės tvarkos ir transformacijos problemas (Giddens 1995: 195–196). Subjektyvios veiksmo orientacijos susiejimo su institucinėmis struktūromis problema visuomet būdavo nepaprastai sudėtinga, bet šitaip nutikdavo todėl, kad „struktūra“ paprastai būdavo suvokiama kaip veiksmo *suvaržymas*. Tačiau struktūrinės institutų savybės nėra paprasčiau-

šias veiksmų suvaržymas, jos *suteikia galimybių*. Giddensas, bandydamas paaiškinti, kaip individualių veiksmų rutina, struktūrinių savybių mobilizavimas padeda sukurti ir atkurti socialinę sistemą, teigia, jog reflektyvusis supratimas, būdingas visiems žmogaus veiksmams, ir yra konkreti sąlyga rasti vėlyvosios modernybės laikotarpiu nepaprastai išplėtotam instituciniam reflektyvumui (Giddens 2000: 52). Aptariamuoju aspektu svarbu pažymėti, kad *praktinės sąmonės* samprata perimama iš Wittgensteino vėlyvosios filosofijos, – praktinė sąmonė nusako tą reikšmių horizontą, kuris suteikia individams „gebėjimą tęsti“, t. y. atitinkamai elgtis, kai sąveikaujama su kitais individais. Giddensas įterpia praktinę sąmonę tarp *diskursyvos* sąmonės, kai veikiantysis įsisąmonina savo veiklos sąlygas, ir *nesąmoningumo* sferos (ten pat). Kaip pažymi Giddensas, transcendentalinės ego filosofijos solipsizmą pašalina vėlyvieji Wittgensteino darbai – „Gofmano ir Garfinkelio darbuose daugeliu atžvilgių nagrinėjamos temos, kurias Wittgensteinas suformulavo filosofiskai“ (Giddens 2000: 78).

Giddenso *struktūros* samprata yra glaudžiai susijusi su praktine sąmone, kurią sudaro abipusiai „numanomo pažinimo“ kamienai: *struktūrinimo* teorija ypač pabrėžia, kad individai *pažindami (knowingly)* atkuria socialinę sistemą. Dėl šios priežasties vengiama „užgožti“ paprastą veikėją (*lay actor*), kadangi funkcionalizmas ir struktūralizmas klaidinamai pavertė individus kultūros dopingo vartotojais, kurie nesąmoningai paklūsta platesnės sistemos poreikiams (Giddens 1988: 71). Norėdamas paaiškinti socialinės sistemos atkūrimą neužgoždamas pažinių socialinių veikėjų, Giddensas susitelkia į *struktūros* sampratą, susijusią su tam

tikromis taisyklėmis ir ištekiais, kuriuos individai pasitelkia savo socialinėje praktikoje. Giddensas formuluoja „struktūros dvilypumo“ sampratą, atsižvelgdamas į „vidines“ struktūros savybes, pabrėždamas, kad taisyklės ir ištekliai, taikomi kuriant ir atkuriant socialinį veiksmą, yra kartu sistemos atkūrimo (struktūros dvilypumo) priemonės. Toks struktūros dvilypumas išvengia objektyvistinio šališkumo, būdingo funkcionalizmui ir struktūralizmui, nes pripažįstama, jog individai pažiniai įgyvendina socialines praktikas, kurios vienu metu atkuria platesnę socialinę sistemą dažnai nenumatytais būdais. Socialinės struktūros *dvilypumas* keičia ir „išorinio pasaulio“ apibrėžimą. Anot Giddenso, pati struktūra nėra diurheimiška prasme „išoriška“ individams. Šiuo aspektu verta dėmesio nuoroda į Wittgensteiną: „Kartais Wittgensteino filosofijos interpretuotojai nukreipdavo ją reliatyvizmo link, bet akivaizdu, kad Wittgensteinas nebuvo reliatyvistas. Yra visuotinai patiriamas išorinės tikrovės pasaulis, bet jo tiesiogiai neatspindi prasmingi konvencijų, pagal kurias veikėjai organizuoja savo elgesį, komponentai. Prasmė nėra kuriam aprašinėjant išorinę tikrovę ir ji neglūdi semiotiniuose koduose, sutvarkytuose nepriklausomai nuo mūsų susidūrimų su ta tikrove. Ko gero, tai, „ko negalima perteikti žodžiais“ – asmenų ir objektų tarpusavio mainų kasdienėje praktikoje, – yra būtina to, ką galima pasakyti, ir praktinėje sąmonėje glūdinčių prasmų sąlyga“ (Giddens 2000: 61).

Giddensas ypač įsitikinęs, kad praktinės sąmonės taikymas kasdieniame gyvenime atitinka Wittgensteino vadovavimosi taisyklėmis aprašymus – gebėjimą „tęsti“. Taigi Giddenso praktinės sąmonės aptarimą derėtų sieti su Wittgensteino ir Peterio Wincho diskusijomis apie

vadovavimąsi taisyklėmis, nes čia atskleidžiami abipusiai pažinimo kamienai, dėl kurių sutaria individai, suteikiantys prasmę socialiniams veiksams, kuriuos pasitelkdami jie apibrėžia, kaip toliau tęsti socialinį gyvenimą.

Pabrėžtina, jog Garfinkelio veiksmui priskirto *inkarnuoto* aiškinimo pobūdžio ar Giddenso *reflektyviosios elgesio priežiūros* sampratos neketina paneigti nesąmoningų pažinimo ir motyvacijos, kaip kasdienio socialinio gyvenimo tęstinumo, šaltinių. Įvardydamas „sąmoningumo“ ir „nesąmoningumo“ skirtumą, Giddensas atkreipia dėmesį į tai, kad kartais mes kalbame apie sąmoningumą turėdami mintyse „juslingumą“: pavyzdžiui, užmigęs žmogus „pasidaro nesąmoningas“. „Nesąmoningas“ čia įvardija skirtingą dalyką negu Freudo vartota sąvoka, o „sąmoningumas“, su kuriuo jis susipriešinamas, vartojamas labai plačia prasme. Būti „sąmoningam“ šia prasme yra registruoti aplinkinių stimulų skalę. Pastaruoju atveju neturime pagrindo kalbėti apie reflektyvumą. Šioji samprata remiasi jusliniais kūno veiksniais ir jų „normaliais“ veiklos būdais ir perteikiama pasitelkiant „tiek praktinės, tiek diskursyvosios sąmonės sąvokas“ (Giddens 1984: 44).

Peterio Wincho tezė

Esminį postūmį reflektyvosios sociologijos raišdai suteikė Peteris Winchas, beveik prieš penkiasdešimt metų suabejojęs sociologijos, kaip pozityvaus mokslo, apibrėžtumu, pakankamu pagrįstumu⁹. Jis vienas pirmųjų išsamiai ir kri-

⁹ Reikia skirti panašų pliuralistinį požiūrį (skirtingi žmonės siekia pažinti pasaulį skirtingai, ir nė vienas tikrovės pažinimo būdas nėra labiau pateisinamas negu kitas) į pažinimo teoriją, kurį formulavo Peteris Bergeris ir Tomas Luckmannas, siekdami išsiaiškinti, kaip žinojimas yra pripažįstamas kaip žinojimas, tačiau pabrėždami, kad įvairių pakraipų socialiniai teoretikai (pvz., Ma-

tiškai išnagrinėjo viešpataujančią idėją, jog „naujai besiformuojančios disciplinos, neturinčios nusistovėjusių teorinių principų, turi akivaizdų polinkį rėsti filosofinius galvosūkius; tačiau tai esanti laikina būseną, kurią reikia pergyventi ir kuo greičiau ją atsikratyti“¹⁰. Winchas priduria:

Vis dėlto, mano nuomone, būtų klaidinga šitaip galvoti apie sociologiją, nes čia išskylančios filosofinės problemos nėra įkyrūs svetimkūniai, kuriuos reikia pašalinti prieš pradėdant mokslinių požymių pagrindu plėtoti sociologiją. Priešingai, esminė sociologijos problema, kuri apskritai formuoja jožiūrį į socialinių reiškinių prigimtį, pati priklauso filosofijai“ (Winch 1990: 48).

Pakartotinai išleistos knygos naujai parašytame *Įvade* Winchas patikslina dalykus, kuriuos jis laiko svarbiausiais svarstytais aspektais: 1) supratimas yra aiškinimo tikslas; 2) kol nėra supratimo formos, neįmanomas ir aiškinimas; 3) supratimo stygiaus kriterijus yra pats supratimas, kurį mes jau turime¹⁰. Diskusijos Wittgensteino vėlyvosios filosofijos temomis pa-

xas Scheleris ir Karlas Mannheimas) aiškiai bandė atskirti pažinimo teorijas nuo empirinio pažinimo tyrimo: „Visame šiame savo darbe mes tvirtai uždardėme į skliaustus visus epistemologinius ir metodologinius klausimus, susijusius su sociologinės analizės pagrįstumu, nepaisydami to, ar šie klausimai keliami pačioje žinojimo sociologijoje, ar kurioje kitoje srityje. Mes žinojimo sociologiją traktuojame kaip empirinės disciplinos dalį. Žinoma, šiame darbe mes keliamo sau teorinį tikslą. Bet mūsų teoriniai svarstymai susiję su konkrečiomis empirinės disciplinos problemomis, o ne su filosofiniu empirinės disciplinos pagrindų tyrinėjimu. Apskritai mums rūpi sociologijos teorija, o ne sociologijos metodologija“ (Berger, Luckmann 1999: 25–26).

¹⁰ „Rašau šį įvadą norėdamas pažymėti, jog kai kuriuos dalykus įvardyčiau kitaip, jeigu iš naujo rašyčiau knygą. <...> Svarbu pabrėžti, kad šioje esminėje sandūroje aš vartoju žodį „supratimas“, o ne „aiškinimas“. Šitaip įvardydamas nenoriu priminti Weberio perskyros tarp „priežastinio aiškinimo“ ir „interpretacinio supratimo“ (svarstytos IV skyriuje 3 poskyryje). Aš turiu galvoje visai kitą dalyką. Metodologai ir mokslo filosofai įvardija savo tyrimo dalyką sutartinai klausdami, koks yra *aiškinimų* pobūdis, kurį pateikia aptariamasis mokslas. Ži-

rodė, kad filosofiniai žmogaus proto ir atitinkamų sąvokų tyrinėjimai skatina šias sąvokas įtraukti į žmonių tarpusavio santykių ir visuomenės kontekstą, kad Wittgensteino antimetafizika paremta ne prasmės kaip fakto ir sakinio atitiktens teorija, bet kalbos ir filosofijos metodų pliuralizmu, kad šnekos filosofija yra ir supratimo filosofija¹¹.

Pasitelkdamas Wittgensteino teiginį, – „Tai, kas turi būti priimta, duotybė, yra – šitaip būtų galima pasakyti – gyvenimo formas“, – Winchas tvirtina, jog Wittgensteino pastabos suteikia galimybę perfrazuoti tam tikrus svarbius aspektus: kadangi mokslo, meno, istorijos ir pan. filosofija imasi užduoties nušviesti specifinę visų šių gyvenimo formų, vadinamų „mokslu“, „menu“ ir pan., prigimtį, epistemologija turi mėginti suprasti, kas yra įtraukta į pačią gyvenimo formos sampratą. Wittgensteino vadovavimosi taisyklėmis analizė ir iš jos išplaukiantis požiūris į specifinį abipusiško pritarimo pavyzdį ir yra esminis epistemologinių

noma, aiškinimai yra glaudžiai susiję su supratimu. Supratimas yra aiškinimo tikslas ir galutinis sėkmingo aiškinimo produktas. Bet iš čia, žinoma, neišplaukia, kad supratimas aptinkamas tik ten, kur aptinkamas aiškinimas; <...>. Tačiau aš noriu žengti tolesnį žingsnį, su kuriuo tam tikru būdu yra susijęs knygos argumentavimas. Kol nėra supratimo, kuris yra aiškinimo rezultatas, formos, neįmanomas toks dalykas kaip aiškinimas. Aiškinimo reikia ten, kur yra ar bent jau turėtų būti supratimo stygius. Tačiau turi būti tam tikras kriterijus, kuris leistų išmatuoti tokį stygių: ir toks kriterijus gali būti tik supratimas, kurį mes jau turime. Be to, supratimas, kurį jau turime, yra perteikiamas sąvokomis, kurios sukuria mūsų tiriamojo dalyko formą. Kita vertus, šios sąvokos perteikia ir tam tikrus gyvenimo aspektus, būdingus tiems, kurie jas taiko. Šie glaudūs tarpusavio ryšiai yra pagrindinis knygos tyrimo dalykas“ (Winch 1990: ix-x).

¹¹ „Drauge su kalbos žaidimų daugybe Wittgensteinas teigia ir supratimo principų įvairovę, – pažymi Tomas Kačerauskas. – Kadangi supratimas – kalbos žaidimų praktika, „technikos įvaldymas“, lyginimas, jis neatsiejamas nuo šnekos. Daug kas jau turi būti paruošta kalboje, kad būtų galima suprasti. Vadinasi, šneka – ne tik supratimo aplinka, bet ir jo sąlyga“ (Kačerauskas 1999: 79).

klausimų svarstymas. O pastaroji išvada ypač svarbi teorinei sociologijos ir socialinės psichologijos raidai. Taigi Winchas sutelkia dėmesį į *taisykles*¹², aptardamas problemas, susijusias su bandymais socialinio veiksmo analizei pasitelkti priežastinio aiškinimo formas. Jo teigimu, paprasti intencionalūs veiksmai susiejami su prasme tik tada, kai jie įtraukiami į platesnę veiksmo aplinką – į pripažintas bendrųjų gyvenimo formų taisykles. Tačiau ir šios taisyklės įtraukiamos į platesnius kultūros tradicijų ir socialinių santykių pavyzdžius, kuriuos reikia aiškinti pasitelkus plačią socialinių ir istorinių veiksnių skalę. Wittgensteino argumentavimas rodo, kad sociologas vargu ar gali išvengti diskusijos apie socialinių reiškinių priimtį. Vadinasi, santykis tarp sociologijos ir epistemologijos turi būti daug glaudesnis, negu iki šiol buvo įsivaizduojama.

Nors veiksnių ir taisyklių įtraukimas į vis platesnius kontekstus praturtina jų aiškinimą, tai iškelia naujas *neapibrėžtumo* problemas. Kiek galimų veiksnių yra susiję su kontekstu? Kuris geriausiai jį paaiškina? Kaip patys veikėjai aprašo šiuos kontekstus ir pavyzdžius? Esamas filosofinis sociologinio aiškinimo pagrindas, anot Wincho, yra „niekam tikusi“ epistemologija, nes klaidingai konstruojamos jos

¹² Wincho nuomone, vienas iš geriausių teiginių apie svarstomo dalyko esmę yra Wittgensteino *Filosofinių tyrinėjimų* 81 ir 82 poskyriai (I d.): Ką gi vadinu „taisykle, pagal kurią jis veikia“? – Hipotezę, kuri patenkina mai aprašo tą jo žodžių vartojimą (*Gebrauch, use*), kuri mes stebime; ar taisyklę, kuria jis pasiremia vartodamas ženklus; ar tą, kurią jis mums pateikia paklaustas, kokia gi ta jo taisyklė? – Bet jei ir stebėdami negalime aiškiai atpažinti jokios taisyklės, o klausimas taip pat jos neatkleidžia? Nes iš tikrųjų jis man pateikė paaiškinimą paklaustas, kaip supranta „N“, bet buvo pasirėngęs jį atsiminti ir pakęsti. – Taigi kaip man nustatyti taisyklę, pagal kurią jis žaidžia? Jis ir pats jos nežino. – Arba teisingiau: ką dar turėtų reikšti „taisyklė, pagal kurią jis veikia“? (Winch 1990: 164).

problemos. Kadangi bandoma nusakyti savitą būdą, kuris leistų apibūdinti žmonių sąveiką visuomenėje, kalba darosi pagrindinė sociologijos problema. Tačiau svarbūs klausimai tebėra neaptarti. Išslysta iš akių tai, kad *reikšmės* ir kitos kategorijos pagal jų prasmę priklauso nuo socialinės žmonių sąveikos. Susidaro išpūdis, kad pirmiausia yra kalba (su prasme turinčiais žodžiais, teisingais ar klaidingais teiginiais) ir tik paskui (dėl šios „duotybės“) visa tai diegiama į žmonių santykius paprasčiausiai įvardijant, jog *specifinės* sąvokos atliepia *specifinį* visuomenės gyvenimo būdą. Tačiau nėra svarstoma, „kaip pats sąvokų egzistavimas priklauso nuo grupės gyvenimo“ (Winch 1990: 44).

Socialinio veiksmo supratimas susyja su platesne veiksnių seka, o todėl gali būti paaiškintas tik atsižvelgiant į padėtis, esančias už pačios žaidimo praktikos. Paklusimas taisyklėms nepadaro veiksmo tokio, koks jis yra. Svarstydami, kuris iš daugelio tokių platesnių kontekstų glaudžiausiai susijęs su veiksmo prasme, paprastai turime galvoje interpretavimo klausimus: kuris iš įvairių veiksmo požymių daro jį suprantamą tiems, kurie jį atlieka?

Iš pirmo žvilgsnio šiek tiek klaidina Wincho teigimas, jog žmonių elgesys, kuris yra prasmingas, *ipso facto* vadovaujasi taisyklėmis. Paprastai *tam tikros* veiklos rūšys reikalauja paisyti taisyklių, o kitos – ne. Tačiau skirtumas tarp dviejų žmonių tipų – pavyzdžiui, laisvai mąstančio anarchisto ir vienuolio ar kareivio – nėra tas, kad pastarieji vadovaujasi taisyklėmis, o pirmasis – ne. Skirtumas veikiau susijęs su skirtingomis taisyklių *rūšimis*, kurias kiekvienas atitinkamai pasirenka: „Vienuolio gyvenimą apibrėžia elgesio taisyklės, kurios yra ir aiškios, ir griežtai nusakytos: jos palieka tiek mažai vietos, kiek tai yra galima, individualiam

pasirinkimui situacijose, kurios skatina veikti. Kita vertus, anarchistas, kiek tai yra galima, susilaiko nuo aiškių normų ir pasididžiuodamas svarsto visas paskatas veiksmui „pagal jų nuopelnus“, t. y. jo pasirinkimo iš anksto nenulemia taisyklė, kuria jis vadovaujasi. Bet tai nereiškia, kad aprašydami jo elgesį galime visiškai pašalinti taisyklės idėją. Mes negalime šitaip padaryti, nes, jeigu man būtų leista pateikti reikšmingą pleonazmą, pasakyčiau: anarchisto gyvenimo būdas yra *gyvenimo būdas*“ (Winch 1990: 57–58). Vadinasi, anarchistas turi pagrindą elgtis taip, kaip jis elgiasi; jis pasirenka vieną, bet ne kitą kryptį. Visa tai numato taisyklės sampratą. Būtų klaida daryti išvadą, kad literatūros stiliui apskritai nedaro įtakos taisyklės: tam tikri dalykai išmokstami, tam tikri dalykai diskutuojami ir tai, kad yra išmokstama ir diskutuojama, Wincho požiūriu, yra esminis jo koncepcijos aspektas.

Reflektyvumo sampratos svarstymą Winchas susieja su kritiniu Michaelo Oakeshotto argumentavimo aptarimu. Pritardamas požiūriui, jog principai, nusakymai, apibrėžimai, formulės ir jų *prasmė* kyla iš žmonių socialinės veiklos konteksto, kur jie yra taikomi, Winchas prieštarauja daromai išvadai, kad didžiąją žmonių elgesio dalį galima pagrįstai aprašyti pasitelkus *įpročio* ar *papročio* terminus ir kad šiuo aspektu nėra svarbi nei taisyklės, nei reflektyvumo samprata. Oakeshotto koncepcija tarsi nubrėžia numanomą schemą: skiriamoji linija tarp elgesio iš įpročio ir elgesio vadovaujantis taisyklėmis priklauso nuo to, ar taisyklė taikoma *nesąmoningai*, ar *sąmoningai*. Esmė yra ta, kad „įpročio“ moralė negali būti atsieta nuo „reflektyvios“ moralės.

Prieštaraudamas aš norėčiau pasakyti, kad kriterijus, nusakantis, ar žmogaus veiksmai susiję, ar nesusiję su taisyklės taikymu, nėra tas,

ar jis gali *formuluoti* tai, bet veikiau tas, ar jis suteikia prasmę skirtumui tarp teisingų ir neteisingų veikimo būdų pagal santykį su tuo, ką jis daro. Jeigu tai darosi suprantama, aiškėja, kad jis taiko kriterijų ten, kur netgi nemano, kad šitaip daro, ir galbūt negali formuluoti tokio kriterijaus (Winch 1990: 58).

Mokymasis, kaip daryti kažką, nėra tik kopijavimas to, ką kažkas jau darė. Mokynys turi išmokti ne tik daryti dalykus tuo pačiu būdu kaip ir jo mokytojas, bet ir *tai, kas laikoma* tuo pačiu būdu. Tai – prasmė, kuri teigia, jog įgyti įprotį tolygu įgyti sugebėjimą *tęsti toliau* darant tuos pačius dalykus. Prasmingas elgesys nėra paprasčiausias įtraukimas į veiksmą prieš tai egzistuojančių reflektiviųjų principų: tokie principai atsiranda elgesio raidoje ir yra suprantami tik pagal santykį su elgesiu, iš kurio jie išsirutulioja. Tačiau vėlgi šio elgesio, iš kurio jie išsirutulioja, prigimtį gali apčiuopti tik šių principų įkūnijimas. Be daugeriojų neapibrėžtumo kontekstų ir požymių galimybių, yra ir kita priežastis, rodanti, kad interpretacija būtina, – tai socialinio veiksmo reflektyvumas. Interpretacijos ir nuoseklumo klausimai, t. y. *reflektyvumo* aspektai, iškyla kiekvienam, kuris susiduria su nepažįstama ir sunkiai apibrėžiama situacija. Būtent šių aspektų požiūriu darosi suprantamas Baumano teiginys, jog šiandieną sociologijos uždavinys yra suardyti neabejotinus faktus (tikrumo formas), nes bet kuri tikrumo forma sunaikina pasirinkimo galimybes (Cantell and Pedersen 1992: 143).

Turbūt neabejotina, kad ne tik specifinė intelektinė tradicija, bet ir pats kintančios socialinės aplinkos neapibrėžtumas skatina sudvigubinti „tikrumo“ kritiką ir mokslo instrumentų atgrėžimą į patį mokslą. Wincho pateikta „vadovavimosi taisykle“ analizė pažadino ne tik socialinės srities mokslininkų susidomėjimą Wit-

tgensteinu, bet ir atskleidė visomis prasmėmis hermeneutinį tiek socialinės tikrovės, tiek socialinio supratimo pobūdį. Suprantama, kad Wincho socialinės teorijos forma buvo nepriimtina daugeliui konvencinės sociologijos atstovų, tačiau nuorodos į Wittgensteino interpretavimo metodą suteikė akivaizdų postūmį tolesnei socialinių teorijų raidai ir tam tikroms pažinimo paradigmoms (pvz., įvairialypei „socialinių mokslų tyrimų“ programai ir siauresnei „mokslinio žinojimo sociologijos“ [žr.: Krauskauskas 2001: 12–14] atšakai).

Turbūt galima pridurti, kad reflektyvumas pasitelkiamas ne kaip stebėjimo, bet veikiau kaip terapinis principas, susijęs su kalbos „etnografija“: problemiškas požiūris į pačią aiškino ir reprezentacijos sampratą leidžia sutelkti dėmesį į abstrakčius teiginius, abstrakčius „daiktavardžius“, kuriuos linkstama įvardyti kaip „objektyvią“ išorinių dalykų būseną, nepriklausomą nuo kalbančio ar rašančio asmens. Priešingai, teoriniai teiginiai, įvardydami *sangrąžos*, t. y. esminę reflektyvumo savybę, kartu perteikia ar išreiškia aspektus, susijusius su kalbančiuoju, rašančiuoju ar tam tikra socialine aplinka.

Turint galvoje šio straipsnio tikslus, svarbu pažymėti, jog reflektyvumo temos atsiradimas ir nenutrūkstamas plėtojimas įvardija tam tikrą skiriamąją ribą, kuri itin glaudžiai susijusi su mikrosociologijos krypties raida. *Tikrumo* ir *reprezentacijos* kritika atskleidžia naują „kalbos praktikos“ temą, nes ir pati mokslininkų praktika laikoma bendresnio reiškinių – reprezentacijos – ištekliais. Simbolinis interakcionizmas nuodugnai išnagrinėja kalbą kaip simbolinę formą, Blumerio pavyzdžiu kviesdamas vartoti „sensitivity“ (*sensitizing*) sąvokas, o etnometodologija kalbą nusako ne tik kaip simbolių ar ženklų aplinką, daiktų reprezentavimo būdą, bet

ir kaip „praktinės veiklos mediumą“. Būtent pastaroji savybė, kuri yra susijusi su apibrėžtomis „gyvenimo formomis“, leidžia organizuoti kasdienį paprastų veikėjų elgesį. Pažymėtina, kad etnometodologinė reflektyvumo koncepcija neatskiria savęs nuo nereflektyvaus antrininko ir dėl to pabrėžia esminį, „nesuinteresuotą“ aiškinimą reflektyvumą. Socialiniu požiūriu kompetentingas veikėjas rutiniškai prižiūri savo veiksmą, išlaikydamas teorinį „sąlytį“ su savo veiklos turiniu; kitaip tariant, paprašytas paaiškinti specifinį savo elgesio „segmentą“, jis yra pajėgus tai padaryti. Visą kalbos vartojimo įvairovę – ne tik „aprašymo“, bet ir „įtikinėjimo“, „įkalbinėjimo“, „ironizavimo“, „įvertinimo“ ir kitus sunkiai pasiduodančius aprašymui aspektus – bando apimti ir Giddenso reflektyvumo koncepcija, kurioje nurodoma, kad tyrinėtojai nebegali nepaisyti kasdienės kalbos, pasirinkdami „nepriklausomą“ metakalbą, kuri tarsi „išvalo“ kasdienės kalbos „miglotumą“ ar „dvilypumą“: „Paprasta kalba yra mediumas, tuo tarpu socialinis gyvenimas yra organizuojamas *kaip* prasmingas pasitelkiant jį sudarančius veikėjus: tyrinėti gyvenimo formą tolygu tyrinėti paprastus šnekos būdus, kurie perteikia šią gyvenimo formą. Todėl kasdienė kalba nėra tik dalykas, kurį galima pritaikyti analizei, bet veikiau ištekliai, kuriuos turi pasitelkti kiekvienas sociologinis ar antropologinis stebėtojas, norėdamas pasiekti savo „tiriamąjį dalyką“ (Giddens 1995: 236).

Vadinasi, reflektyvumo temos aptarimas siejamas su esmingai išplėtotais kalbinės praktikos aspektais: sutelkdama dėmesį į problemas, kurios iškyla pačiame tyrime ir yra susijusios su abipusiška aiškinimų ir tikrovės prigimtimi, metodologinio reflektyvumo samprata kartu formuluoja svarbias praktinio protavimo metodus įžvalgias.

Reflektyvumo ir neapibrėžtumo sąvokų istoriniai aspektai

Jeigu pripažinsime, kad anksčiau paminėta Ritzerio tezė, jog daugelis sociologų, netgi griežčiausi metateorijos kritikai, iš tikrųjų yra „slapti metateoretikai“ (nes savo darbe taiko metateoriją šito neįsisąmonindami), tai turėsime pripažinti ir tai, kad istoriniu sociologijos raidos požiūriu įvairios *refektyvumo* sampratos formos yra taikomos seniai ir plačiai. Reflektyvūs pažinimas paprastai pabrėžia dvipusę požiūrių ir tikrovės prigimtį, formuluodamas rafinuotus, kai kurių kritikų požiūriu netgi manieringus, patiriančio ir eksperimentuojančio stebėtojo situacinius modelius. Sociologija vis labiau linkusi pateikti aprašymus, kurie apima teminę diferenciaciją vis platesniame komunikaciniame kontekste. Kitaip sakant, svarbu stebėti ir aprašyti, kaip stebėtojas konstruoja tai, ką jis konstruoja, kad galėtų vykti tolesnis stebėjimas. Niklaso Luhmanno teigimu, „Esminė bet kurio procesinio efektyvumo forma visuomet yra atrankos atranka. Todėl reflektyvumas gali susiformuoti tik remdamasis save atrenkančių procesų, intensyvinančių atrankos atranką, struktūros pagrindu“ (Luhmann 1995: 450). Vienose tyrimo programose reflektyvumas suprantamas kaip metodologinis objektyvumo stiprinimo pagrindas, o kitose jis įvardijamas kaip kritinis instrumentas, kuris sugriauna objektyvizmą. Šiuo aspektu aiškiai skirtinas autobiografinis ar personalistinis reflektyviosios sociologijos modelis, kurį 8-ajame dešimtmetyje nuosekliausiai plėtojo Gouldneris, ir neasmenišką, objektyvinantis¹³ modelis, kurį pateikia Pierre'as Bourdieu.

¹³ Bourdieu griežtai kritikuoja „narcisistinį“ reflektyvumą (savimi patenkintą posūkį link privataus asmens), kuris neturi nieko bendra su moksliniu reflektyvumu, siū-

Galima sakyti, jog *metodologinė* reflektyvumo nuostata formuojasi kaip savitas atsakas į atgimusias diskusijas dėl vertybinio neutralumo principo¹⁴. Toks sudėtinis pažįstančiojo ir pažinimo susietumas pakartotinai apibrėžia pažinimą kaip tarpusavio apibrėžimo ar dvipusės genezės dalyką, nesiliaujančią cirkuliaciją tarp reprezentuojančiojo ir reprezentuojamojo, kuri negali rasti saugaus pagrindimo nei išoriniame pasaulyje, nei pažįstanciam subjekte. Istoriskai reflektyvioji metodologija sutelkė dėmesį į sudaiktinimo problemą, neigdamą nepriekaištingo fakto / vertybės atskyrimo galimybę, bandydama sistemiškai ir kritiškai įvertinti „nesuinteresuoto“ aiškinimo prielaidas, pasitelkdama *socialinius* mokslinių aiškinimų aspektus.

lydamas sutelkti dėmesį į griežtą ir objektyvinančią socialinių suvaržymų ir determinacijų tyrimą. Pasisakydamas prieš charzmatinį intelektualų kaip *laisvai plevenančių* veikėjų (Karlo Mannheimo koncepcijos elementai), kurie mano esą išsivadavę nuo bet kurių socialinių determinančių, įvardijimą, Bourdieu pabrėžia, jog reflektyviosios sociologijos esmė yra apnuoginti neasmenišką dalykus už asmeniškų dalykų: „Laipsnis, kuriuo socialinė tikrovė *at-rodo* mums esanti determinuota, priklauso nuo turimo pažinimo apie tikrovę. Kita vertus, laipsnis, kuriuo tikrovė yra *realiai* determinuota, nėra nuomonės klausimas; kaip sociologas aš turiu pasisakyti ne „už determinizmą“ ar „už laisvę“, bet atrasti būtinybę, jeigu ji egzistuoja, tose vietose, kur ji yra“ (Bourdieu 1993b: 25).

¹⁴ Kaip pažymi Norkus, „Kritinės teorijos „pragmatinis posūkis“ po „ginčo dėl pozityvizmo“ anticipuoja paskutiniųjų dešimtmečių analitinės ir postanalitinės filosofijos raidos tendencijas. Viena iš tendencijų yra „ginčo dėl vertinimo sprendinių“ reanimacija“ (Norkus 2001: 40). Turint mintyse *reflektyvumo* sąvokos svarbą, Norkaus pateiktą keturių galimų požiūrių į VNP (vertybinio neutralumo principą) skalę (ten pat) derėtų papildyti teze T 5: socialiniai ir humanitariniai mokslai turi skiepyti metodologinę *reflektyvumo* nuostatą kaip radikalų kritinį požiūrį tiek į vertybinio neutralumo principą, tiek į X vertybių gynimą. Kartu reikia papildyti ir tezę T 3: socialiniai ir humanitariniai mokslai negalimi kaip tradicinė ar klasikinė sociologijos forma, nusakanti pažįstančiojo subjekto ir išoriško objekto priešpriešą ir, priešingai, šie mokslai galimi kaip sistemiškas ir kritiškas visų atstovaujančiųjų asmenų socialinių mokslinių aiškinimų tyrimas, nusakantis pažinimo, kaip abipusės genezės ir dvilypio apibrėžtumo, dalykus.

Vienpusiškas susitelkimas į „faktus“ suardo žmonių sąveikos tikrovę, – šios antipozityvistinės tezės, kurią pirmieji sistemiškai įvardijo Parsonsas ir Sorokinas, plėtojimas atkreipė dėmesį į kintamuosius dydžius (paskatas, motyvus, uždavinius ir tikslus), nepaklūstančius „stebėjimui“. Dėl šios priežasties Parsonso *Socialinio veiksmo struktūroje* (Parsons 1968 [1937]) pasitelkiamas, viena vertus, teorinis Europos pozityvizmo ir utilitarizmo paveldas kartu su *racionalaus veiksmo* prielaida, kita vertus, idealizmo pradai, pabrėžiantys *neracionalius* žmonių sąveikos veiksmus. Parsonsas daro išvadą, jog racionalistinės krypties pozityvistai suabsoliutino racionalaus veiksmo – iš esmės apibrėžiamos ir moksliskai numatomos žmonių sveiko proto nuostatos – aspektus. Modernioji jo teorinių priešpriešų jungtis – *voliuntaristinė* veiksmo teorija – ky-la iš ankstesnių nesėkmių pasitelkiant „interpretacinių klaidų“ atmetimo metodą. Šitaip mėginama pasimokyti iš sociologijos istorijos, vengiant tiek pozityvistinės, tiek idealistinės metodologijos kraštutinumų. Parsonsas, kritikuo-damas pozityvistinę *objektyvaus fakto* sam-pratą, mėgina išspėsti šią dilemą pasiūlydamas tam tikrą *konceptualią atskaitos sistemą*; jis įrodinėja, kad sociologija turi nagrinėti analitinius, bet ne konkrečius socialinės tikrovės aspektus. Be to, Parsonsas netgi paradoksaliai pareiškia, jog tikrąją šio žodžio prasme teori-nių alternatyvų „konvergencija iš viso neeg-zistuoja: šioje studijoje ji atsiranda kaip pastan-ga tyrimo metu fiksuoti interpretacines klaidas. Taip pat nesunku pastebėti, nors tai ir kelia nuostabą, jog šita konvergencija esti atitinkamų klaidų, kurias išskyrė patys autoriai, kaupimo išdava“ (Parsons 1997: 44).

Pastaroji reflektyviosios teorinės minties for-ma yra susijusi su nuodugniu kritiniu skirtingų

teorinių projektų palyginimu, skverbiantis į da-lykinio aiškinimo detales, siekiant aptikti tam tikrus negatyvius metodologinius aspektus, nusakančius teorinės jungties galimybę. Tačiau kartu išryškėja ir tam tikri prieštaringi aspek-tai. Vis labiau pabrėžiami vertybių internaliza-vimo asmenybėje procesai įvardija pavojingą sociologijos ir psichologijos susiliejimo tenden-ciją, kuri reflektyvų pažįstantįjį veikėją padaro „kultūros dopingo“ vartotoju¹⁵.

Parsonso formuluojamos metodologinio išgryninimo pastangos, skatinimas sudaryti palankias sąlygas tyrinėjimams „grynajame“ lygmenyje ir „laisvė vadovautis vien kogni-tyvinėmis vertybėmis“ iš esmės įvardijo, kaip pažymi Norkus, tik funkcinį mokslininko („eksperto“) vaidmens išsidiferencijavimą (at-siskyrimą nuo kitų vaidmenų) bei mokslininkų bendruomenės autonomiją visuomenėje – „ty-rimo“ laisvė (Norkus 2001: 16).

Kaip vėliau teigė gausūs Parsonso kritikai, jo paties konceptualioji schema buvo akivaiz-džiai susijusi ne tik su kognityviniais, bet ir ide-ologiniais, vertinamaisiais teiginiais. Konflikto sociologi jos koncepcijų šalininkai kritikavo šią schemą dėl aiškių politinio konservatizmo nuostatų, o mikrosociologijos atstovai – dėl so-ciologi jos sudaiktinimo ir fenomenologinių tikrovės aspektų ignoravimo. 7-ajame ir 8-ajame dešimtmėčiuose Parsonso pateiktasis „reflek-

¹⁵ Dažnai teigiama, jog Parsonsas sukūrė daugiapara-digmę ir voliuntaristinę teoriją kaip įkvepiantį pavyzdį tolesnei teorijų plėtrai (Alexander 1987b: 23–35), tačiau vėliau jo sociologija įgijo vis daugiau deterministinių bruo-žų. Giddenso nuomone, jau pačioje pradžioje Parsonsas nepakankamai sėkmingai įvardijo voliuntaristinę koncepciją, pateikdamas voliuntarizmą kaip *universalų konsen-susą*, kaip tam tikrą vertybių internalizavimo procesų as-menybėje ekvivalentą. Taigi ne tik dauguma ortodoksinių sociologijos formų, bet ir Parsonso funkcionalizmas „reflektyvumą apibūdina tik kaip „trukdymą“ ir pripažįsta tik kaip įvairias marginalines formas, kurių padariniai turi būti sumažinti iki minimumo“ (Giddens 1995: 253).

tyvumo“ – interpretacinių klaidų atmetimo – pavyzdys įgavo didžiulį pagreitį. Naudos teorinės kryptys siekė atmesti visas alternatyvias galimybes. Neilas Smelseris taikliai pažymi, jog rėksmingas ir aštrus šio laikotarpio tonas sukūrė „nulinės teorijų sumos“ koncepciją (Smelser 1990: 277). Kita vertus, negalima nematyti, jog pastarasis ir 9-ojo dešimtmečio „taikingo pliuralizmo“ periodai istoriniu požiūriu pateikia kokybiškai naują *reflektyvumo* sampratą, kai galutinai suvokiama ne tik naikinanti „nulinės sumos“ galimybė, bet ir pradedama įsiklausyti į teorinius *kitų* teorijų balsus. Vėlesnėse ir šiandienos socialinėse teorijose sunku neįžvelgti struktūrinio funkcionalizmo ir neofunkcionalizmo, kritinės ir neomarksizmo, konflikto, fenomenologinės, simbolinio interakcionizmo ir kitų teorijų komponentus.

Viena vertus, antiesencialistinis ir kritinis socialinės teorijos projektas formuluoja esminę prielaidą, kad socialinis veiksmas yra abipusiškai neapibrėžtas, t. y. apibūdinamas remiantis reflektivių ir pažinių veikėjų sąveika su kitais pažiniais ir reflektiviais veikėjais. Giddenso žodžiais, skiriamasis vėlyvosios modernybės bruožas yra rutiniškas kontrafaktiškumų kontempliavimas: „Nuolatinis žinojimo kišimasis į analizuojamo arba aprašomo veiksmo aplinkybės sukuria abejonių, kuriomis papildomi potradiciniai teiginiai apie nelogišką ir klystantį pažinimo pobūdį“ (Giddens 2000: 43–44).

Taigi reflektyvumas darosi esminė socialinio veiksmo savybė, nes visi žmonių rutininiai veiksmai „susyja“ ne su diskretiškų sąveikų ir motyvų virtine, bet su *reflektyviaja veiksmo priežiūra*, nuosekliu, tikslingu ir intencionaliū dėmesio sutelktumu į įprastus elgesio kontekstus. Pasitelkiant Giddenso nusakytą diagnozę,

vėlyvoji modernybė darosi *sociologinė*. Aptariant Wincho *taisykles* siekta išspręsti problemas, susijusias su siaurai apibrėžtomis „priežastinėmis“ socialinio veiksmo aiškinimo formomis, o dabar *reflektyvumo* samprata įtraukiama į patį sistemos atgaminimo pagrindą, kai mintis ir veiksmas nuolat „lūžinėja“ vienas į kitą. Šis reflektyvumo lygmuo apima ne tik sąveikos procesą, bet ir platesnį – istorinį ir kultūros – tarpsnį. Viena vertus, reflektyvioji priežiūra į pirmą vietą iškelia mokslinį diskursą, nes ekspertizė ir specializuoti instrumentai pateikia priemones rizikai apskaičiuoti, kita vertus, akivaizdūs pačių ekspertų konfliktai griauja viešąjį pasitikėjimą racionaliai įvardijamais ekspertų, neketinančių abejoti savo duomenų tikrumu, principais.

Dar kartą verta prisiminti, jog reflektyvumo aptarimas, kaip jau buvo minėta Parsonso atveju, kyla iš *socialinio veiksmo* sampratos, susijusios su kritiniu ir interpretaciniu šiuolaikinių socialinių teorijų posūkiu. *Socialinio veiksmo* aiškinimas yra tarsi sutartinis atskaitos taškas, kuris skatina kartotinai svarstyti tiesos, pagrįstumo, apibendrinimų patikimumo klausimus, drauge sutelkiant dėmesį į *neapibrėžtumo* problemas. Tai ypač ryšku, kaip buvo parodyta Baumano pavyzdžiu, postmodernizmo sociologijos atveju, nes, priešingai negu Alexanderio postpozityvizmo forma, postmodernizmas atmeta klasikines modernizmo paradigmas ir iš principo suabejoja autoritetu grindžiamais tekstais. Nors dėl pastarosios priežasties formuojasi dar vienas skiriamasis dabartinės sociologijos bruožas – polinkis į *reliatyvizmą*, kadangi į pirmą vietą iškyla *skirtumų* ir *diskursyvosios praktikos* temos kartu su kritišku požiūriu į universaliąsias

tiesas, racionalumą ir reprezentacijas¹⁶, tačiau, vengdamos apskritimo pobūdžio aiškinimo, socialinės teorijos vis dėlto neignoruoja savo numanomos funkcijos, kuri vertybių pliuralizmo aplinkoje skatina kurti požiūrį į mokslą kaip „susitarimo procedūras, kurios kolektyviai sprendžia nuomonių skirtumus dėl faktų klausimų“ (Cohen 1998: 7).

Turint galvoje pirmiau aptartus „vadovavimosi taisyklėmis“ aspektus, negalima nematyti, kad pati sociologijos „tradicija“ gali būti išsaugota tik kaip konvencijų, susijusių su įpročio inercija, pertvarkymas ir galiausiai reflektyvus žvilgsnis į patį reflektyvumą. Plačiaja prasme visas socialinio gyvenimo formas iš dalies sukuria veikėjų žinojimas apie jas, gebėjimas „tęsti“, būdingas konvencijoms, kurias kuria ir atkuria žmonių veikla. Vėlyvoji modernybė yra sudaryta pasitelkiant reflektyviai taikomą pažinimą, todėl niekas negali būti tikras, kad bet kuris šio pažinimo elementas nebus peržiūrėtas, pažinimo tapatinimas su *tikrumu* darosi klaidinantis, joks pažinimas nėra pažinimas „senąja“ prasme, kai „žinoti“ reiškia „būti tikram“. Šitaip ir sociologija, pasitelkdama „gebėjimą tęsti“ kartotinai įžengia į konvencinius kontekstus, nes tikrovės modelius konstruoja tokių pačių veikėjų teorijos. Be to, sociologų kuriamų teorijų pažinimas keičia tikrovės apibrėžimus. Vadinasi, *socialinio* veiksmo nusakymas tampa neapibrėžtas.

¹⁶ Kadangi atsakoma vienintelės pažinimo sistemos, galinčios pagrįstai nusakyti tiesą, susvyruoja pasitikėjimas ir teoriniu pažinimu, nes kiekvieną tekstą linkstama nagrinėti remiantis tik jo paties terminais. „‘Antiveidrodinė’ Richardo Rorty koncepcija, – kaip teigia Marius Povilas Šaulauskas, – diegia dekonstrukcinę nuostatą: joje ginčijama bet kokio filosofinio svarstymo produktyvumo galimybė, t. y. reflektyviai laikantis analitinės argumentacijos ‘stiliaus’ įvykdoma savotiška ‘filosofinė savižudybė’“ (Šaulauskas 1997: 101).

Veiksmingas kriterijus, integrali mokslinio metodo dalis gali būti pats tikslinimo procesas pasitelkiant sistemišką reflektyvumą, kritiško ar savikritiško veiksmo savybę. Tiesa, kaip jau minėta, kai kurios tyrimo programos traktuoja reflektyvumą kaip metodologinį objektyvumo stiprinimo pagrindą (Bourdieu atvejais), tuo tarpu kitos pasitelkia jį kaip kritinę dekonstravimo galią, kuri linkusi išnarstyti objektyvizmą į paskiras dalis. Tačiau neabejotina, jog pirmasis reflektyvaus veiksmo žingsnis yra metodologiškai pagrįsta kompleksiška pastanga įveikti įprastą „ritualinį“ pasirinkimą tarp subjektyvizmo ir objektyvizmo, atveriant tyrinėtojo praktiką tam pačiam kritiniam ir skeptiškam žvilgsniui.

Išvados

Apibendrinant būtų galima teigti, jog reflektyvumas, kaip gana naujas sociologijos diskurso aspektas, yra tiek intensyvios sociologijos sklaidos bei fragmentacijos, tiek naujų dialogiškų formų, kurioms būdingas kritiškas požiūris į „normatyvinę“ sociologiją, ieškojimo padariny. *Metodologinio reflektyvumo* terminas apima gana plačią nuorodų skalę: 1) savistabą ar introspekciją, kuri, aptardama prielaidų klausimus, į mokslinę veiklą siekia įtraukti išvalgos, nuovokumo, grįžtamojo ryšio, t. y. *socialinės* savirodos, ir „antrojo lygmens“ stebėjimo aspektus; 2) skeptišką ir kritinį požiūrį į vertybiškai neutralius, „neasmeniškų“ tyrimus; 3) pastangas vengti tiek metodologinio uždarmo, tiek pranašumo nuostatų, neišskiriant vienos pažinimo teorijos ar vieno politinio požiūrio; 4) socialinės tikrovės aprašymą, kuris atmets išorišką stebėtoją; 5) pastangas ištirpdyti „atvaizdų“ („referencijų“) paveikslus ir skeptišką požiūrį į „reprezentacijas“; 6) „performatyvinį“ kritikos pobūdį, kuriam svarbus

ne tik ir ne tiek argumentuotas „aiškinimo pagrįstumas“, bet veikiau kritiškas pačių akademinės praktikos formų, socialinių mokslinių *paaiškinimų* įvertinimas; 7) *visa apimančio refleksyvumo* nuostata, itin būdingą etnometodologinei koncepcijai, kuri, pasirinkdama „nesuinteresuotą“ ir įprastą, o ne transcendentalinę ar esencialistinę refleksyvumą, teigia, jog pamatinį šio reiškinio foną sudaro save organizuojantis veikėjų veiksmų pobūdis ir įgyvendinamos praktikos formos, kurias pasitelkdami pavieniai asmenys ir grupės retrospektyviai ar prospektyviai kuria *paaiškinamas* dalykų būsenas. Pastaruoju atveju „reflektyvaus“ veikėjo sampratos taikymas *dar* neišvardija veiksmų „refleksyvumo“ sampratos, kurią sudaro tiek suprantamas žmonių veiksmų pobūdis, tiek „inkarnuotas“ interpretacinių praktikų pobūdis, veikėjų *veiksmų* (etnometodologijos dalykinių interesų) sfera.

Taigi sociologijos raidos požiūriu pagrindinis skiriamasis refleksyvumo bruožas išvardija tam tikrą esminį socialinio veiksmo aspektą, – o jį vis labiau užgožė „normatyvinė“ sociologija, – nurodanti, kad veikėjai nėra pasyvūs „scenos žiūrovai“, bet aktyviai dalyvauja kurdami *socialinės scenos* reikšmes.

Metodologinio refleksyvumo uždavinys yra pagerinti dvipusį ryšį, o kartu ir teorinį pagrįstumą tarp mokslinių teiginių ir šių teiginių objektų. Atitinkamas refleksyvosios sociologijos uždavinys yra bandymas savikritiškai paaiškinti savo pažinimo kūrimo būdus, įtraukti akademinių tyrinėtojų socialinius veiksmus ir socialinės teorijos tekstus į kartotinę alternatyvių interpretavimo metodų diskursą. Kitaip sakant, be antrojo lygmens stebėjimo negalima nustatyti perskyros tarp pažinimo formų, kurios laikomos socialiai konstruojamomis ir paklūstan-

čiomis stebėjimui visumomis, ir kitų (įskaitant paties autoriaus konstruojamas) formų, kurios darosi „išimtimis“ ir dėl to negali būti stebimos. Šiuo požiūriu galima teigti, jog refleksyvioji sociologija ne griaua, bet išvardija ir tikslina pažinimo problemas.

Reikėtų skirti du vienas kitą papildančius aspektus. Viena vertus, radikalusis refleksyvumas sukuria ydingą ir klaidinančią reliatyvizmo ratą, kuris tik perteikia savimi patenkintas skeptiškas proto nuostatas, kuriomis siekiama išskirti save iš kitų. Akivaizdu, jog apskritas refleksyvumas, kartotinai siūlydamas savo skeptiškus įrankius, neišvengiamai sužadina radikalų netikrumą, susijusį su kritiniais agnostinės veiklos neiginiais. Kita vertus, tas pats refleksyvus kartojimasis reiškia polinkį kritiškai peržiūrėti „savaiame suprantamus“ autoritetingus teiginius. Kitaip tariant, išvardytas stebėjimo ir savistabos santykis rodo, jog teoriniai sociologijos pagrindai yra ne tik galima metodologinė problema, bet ir neišvengiama *sociologinė* problema. Metodologinis refleksyvumas, kaip parengtinis tyrimo nukreipimas į grįžtamąsias procedūras, išvardija ne tik problemas, kurios atsiskleidžia pačiuose procesuose, bet ir pateikia vaisingas praktinių (bet ne reprezentuojančių) protavimo metodų alternatyvas, kurios slypi mokslinės praktikos formose. Savirefleksyvus bet kurios mokslinės praktikos aspektas yra tas, kuris pateikia alternatyvius to paties reiškinio aiškinimus kaip vaisingų teorinių galimybių plėtrą. Būtent šiuo aspektu socialinė sociologijos kritika gali padėti suprasti neapibrėžtumo aspektus, atsitiktinius ir kintamus konteksto ar aplinkos požymius. Matyt, dėl šių priežasčių dabartinė sociologija iš dalies keičia ir savo pačios apibrėžimą, kuris susiaurina esencialistinius pa-

grįstos ir teisingos mokslo programos aspektus ir praplečia socialinius mokslinių grupių ideologijos tyrimus.

Nors iš pirmo žvilgsnio gali susidaryti įspūdis, kad reflektyvumo tema sėkmingai plėtojama kaip madingas šių dienų reiškinys, tačiau objektyvumo dėlei reikia pasakyti, kad reflektyvumo nuvertinimas verčia sugrįžti į tam tikrą socialinių teorijų raidos tarpsnį, kai buvo linkstama nepagrįstai užgožti ir teorijos lygmeniu paneigti du svarbius aspektus: a) santykį tarp socialinio stebėtojo ir teorijų, kurias jis formuluoja; b) patį socialinių veikėjų, kurių elgesį siekiama išnagrinėti ar paaiškinti, reflektyvumą. Tad visiškai suprantama, kad sociologija jau nebegali nepaisyti kasdienės kalbos. *Tikrumo* ir *reprezentacijos* kritika atskleidžia naują „kalbos praktikos“ temą, nes ir pati mokslininkų praktika laikoma bendresnio reiškinio – reprezentacijos – ištekliais. Vadinasi, reflektyvumo temos aptarimas sietinas su esmingai išplėtotais kalbinės praktikos aspektais: sutelkdama dėmesį į problemas, kurios iškyla pačiame tyrime ir yra susijusios su abipusiška aiškinimų ir tikrovės prigimtimi, metodologinio reflektyvumo samprata kartu formuluoja svarbią praktinio protavimo metodų įžvalgas.

Nors dauguma šiuolaikinių teoretikų pripažįsta *neapibrėžtumo* problemų padarinius ir tai, kad sociologija nėra ir negali būti išorinės tikrovės reprezentavimo mokslas, tačiau daugu-

mos sociologijos teorijų įvardijamos nuostatos vis dėlto tebėra „mokslinės“, kadangi siekia sistemaiškai ir, kiek tai įmanoma, nešališkai, objektyviai paaiškinti struktūrinius tikrovės bruožus. Taigi pats šiandienos sociologijos reflektyvumas tebėra moksliniu požiūriu „ambicingas“, nepaisant gana radikalių nuostatų. Nors ir vyrauja kritinis, t. y. iš esmės negatyvus, aspektas, ypač esencializmo nuostatos pagrindų kritika, argumentavimas yra susijęs ne tik su tikrovės įvertinimu, bet ir su teisingo aiškinimo būdo ieškojimais. Galbūt reikėtų patikslinti: dabartiniu laikotarpiu galutinai paaiškėja, kad visos teorijos iš dalies yra susijusios su prielaidų ir ideologijų sfera, tačiau skiriasi šių sferų santykiškas vaidmuo mokslinės veiklos kontinuumе, skiriasi ir įvairių teorijų reflektyvumo lygmuo. Dėl šios priežasties darosi svarbus metateorijos kaip teorijų stebėjimo ir interpretavimo vaidmuo. Patsitelkiamas konkretus empirinis referentas, t. y. sociologijos teorijos, galimybė palyginti skirtingas sociologijos paradigmas ir šiuo pagrindu formuoti naujas sociologijos sąvokas rodo, kad metateorija turi pakankamą pagrindą išvengti pirmiau aptarto *normatyvinio* sociologijos polinkio, nes svarbiausias kritinės reflektyvumo funkcijos aspektas yra gebėjimas praplėsti socialinį horizontą. Tačiau tam reikia detalaus ir konceptualaus žvilgsnio į praktinę sferą, kuri dvišaliai priklausomybės saitais yra susijusi su pačiomis pažinimo prielaidomis.

LITERATŪRA

1. Alexanderis, J. 1999. „Modernizmas, anti-, post-ir neomodernizmas: socialinių teorijų pastangos suprasti mūsų laikų 'naująjį pasaulį'“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1(3): 22–39.

2. Alexander, J. C. 1987a. „The Centrality of the Classics“, in *Social Theory Today*, ed. A. Giddens and J. Turner. Stanford: Stanford University Press.

3. Alexander, J. 1987b. *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*. New York: Columbia University Press.

4. Alexander, J. 1982. *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. London: Routledge & Kegan Paul.

5. Bauman, Z. 1990. *Thinking Sociologically*. Oxford: Blackwell Publisher.
6. Blumeris, H. 1998. „Simbolinio interakcionizmo metodologinės nuostatos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2: 147–156.
7. Bohman, J. 1991. *New Philosophy of Social Science. Problems of Indeterminacy*. Cambridge: Polity Press.
8. Berger, P. L.; Luckmann, Th. 1999. *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
9. Bourdieu, P. 1993a. „The Sociologist in Question“, in *Sociology in Question*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
10. Bourdieu, P. 1993b [1984]. „The Paradox of the Sociologist“, in *Sociology in Question*. London: SAGE Publications.
11. Breslau, D. 2000. „Sociology after Humanism: A Lesson from Contemporary Science Studies“, *Sociological Theory* 18 (2): 289–307.
12. Cantell, T; Pedersen, P. P. 1992. „Modernity, Postmodernity and Ethics – An Interview with Zygmunt Bauman“, *Telos* 93: 133–145.
13. Cohen, B. P. 1989. *Developing Sociological Knowledge: Theory and Method*. Chicago: Nelson-Hall.
14. Czyzewski, M. 1994. „Reflexivity of Actors versus Reflexivity of Accounts“, *Theory, Culture & Society* 11: 161–168.
15. Durkheim, É. 2001. *Sociologijos metodo taisyklės*. (Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė). Vilnius: Vaga.
16. Jarvis, Darryl S. 1998. „Postmodernism: A Critical Typology“, *Politics & Society* 26 (1): 95–138.
17. Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey: University of California, Los Angeles.
18. Giddens, A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
19. Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Oxford: Polity Press.
20. Giddens, A. 1988. *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
21. Giddens, A. 2001. *Durkheimas*. (Iš anglų kalbos vertė Nida Norkūnienė). Vilnius: ALK/Vaga.
22. Giddens, A. 1995. *Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Stanford: Stanford University Press.
23. Gottdiener, M. 1994. „Oh No! Not Another Dichotomy: Reply to Kivisto“, *Sociological Quarterly* 35 (4): 729–733.
24. Fuchs, St. 1992. „Metatheory and the Sociology of Sociology“, *Sociological Perspectives* 35 (3): 531–536.
25. Kačerauskas, T. 1999. „L. Wittgensteinas: analitikas ar hermeneutikas?“, *Problemos* 56: 71–84.
26. Kraniauskas, L. 2001. „Lietuvos sociologijos istorijos bruožai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 3–4: 5–23.
27. Lynch, M. 2000. „Against Reflexivity as an Academic Virtue and Source of Privileged Knowledge“, *Theory, Culture & Society* 17 (3): 26–54.
28. Luhmann, N. 1995. *Social Systems*. (Translated by John Bednarz, Jr., with Dirk Baecker). Stanford: Stanford University Press.
29. Luhmann, N. 1994. „‘What is the case?’ and ‘What lies behind it?’ The two sociologies and the theory of society“, *Sociological Theory* 12: 126–139.
30. Norkus, Z. 2001. „Mokslo vertybinio neutralumo problema XX a. filosofijoje (M. Weberis, analitinė mokslo filosofija ir metafizika, kritinė teorija)“, *Problemos* 59: 9–40.
31. Norkus, Z. 1997. „I. Kantas, T. Parsonsas ir postpozityvizmas socialinėje teorijoje“, *Problemos* 51: 5–18.
32. Parsons, T. 1968 [1937]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: Free Press.
33. Parsonsas, T. 1997. „Socialinio veiksmo struktūra“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1: 32–46.
34. Pels, D. 2000. „Reflexivity. One Step Up“, *Theory, Culture & Society* 17 (3): 1–25.
35. Ritzer, G. 1991. *Metatheorizing in Sociology*. Lexington, MA: Lexington Books.
36. Seiman, St. 1994. *Contested Knowledge. Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford UK & Cambridge.
37. Smelser, Neil J. 1990. „Sociological Theory: Looking Forward“, *American Sociologist* 21 (3): 275–283.
38. Šaulauskas, M. P. 1997. „Postmoderniosios mūsės skrydis: sociologija ir postpozityvistinė Rorty analitika“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1: 98–107.
39. Valantiejus, A. 2002. „Sociologijos dialogas kaip metodinė abejonė“, *Filosofija. Sociologija* 1.
40. Valantiejus, A. 1999. „Teorinių prielaidų ir sąvokų sistema J. Alexanderio sociologijoje. Skiriamieji neofunkcionalizmo bruožai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1(3): 40–56.
41. Vitgenšteinas, L. 1995. *Filosofiniai tyrinėjimai*. Kn.: Vitgenšteinas L. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis.
42. Winch, P. 1990 [1958]. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge.

SOCIOLOGY AND REFLEXIVITY

Algimantas Valantiejus

Summary

The aim of the article is to explore the concept of methodological reflexivity by specifying the historical aspects of its contemporary development and by casting light on the pluralistic and fragmentary character of contemporary sociological thought. The contemporary sociological identity has been shaped in reference to some negative discrepancy between the postpositivistic and the modernist principles. As the self-sufficient social facts or the reality *sui generis* is treated with distrust, the emphasis is laid upon contextual, pragmatic aspects of academic activity. Unlike the conventional sociology which was not concerned of how the forms of sociological explanation were systematically incorporated and implemented in ordinary scientific practices, the sociological concept of *reflexivity* of last decades was formulated as the integral part of sociological inquiry, aimed at the methodological comple-

xity and actual practice of social sciences. In any case, the turn of latter-day sociological inquiry, as compared with the traditional attempt to apply one and the only theoretical synthesis, shows that under the new perspective the sociology undergoes a radical reframing. The new sociological identity is being shaped by 1) fragmentary and relative context; 2) the attempts of reflexive methodology to systemically and critically evaluate the social-scientific accounts of reality; 3) the skeptical treatment of "representations"; 4) the "performative" character of critical activity; 5) experience of indeterminacy conditioned by a) the antithesis between the conventional and the new theoretical projects; b) the social aspects of scientific activity which include the conversational, discursive and reflexive dimensions.

Keywords: *metatheory, methodological reflexivity, indeterminacy, Peter Winch's thesis.*

{teikta 2001 12 10